Μακεδονικά

Τόμ. 24, Αρ. 1 (1984)

Θωράκιο βυζαντινής σαρκοφάγου από τη Ζίχνα

N. K. Μουτσόπουλος

doi: [10.12681/makedonika.260](https://doi.org/10.12681/makedonika.260)

Copyright © 2014, N. K. Μουτσόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μουτσόπουλος N. K. (1984). Θωράκιο βυζαντινής σαρκοφάγου από τη Ζίχνα. *Μακεδονικά*, 24(1), 1–35.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.260>

ΘΩΡΑΚΙΟ BYZANTINΗΣ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΥ ΑΠΟ ΤΗ ΖΙΧΝΑ

Στή ΒΑ πλαγιά που δεσπόζει στο φυσικά όχυρο βυζαντινό οικισμό της Ζίχνας, απέναντι από τα τελευταία λείψανα των τειχών της πόλεως, που σήμερα ελάχιστα ίχνη της είναι ευδιάκριτα, βρίσκεται περιφραγμένη με ένα μεταγενέστερο λιθόχτιστο μανδρότοιχο ή ξυλόστεγη τρικλιτη μεταβυζαντινή βασιλική του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, των έσχατων χρόνων της τουρκοκρατίας.

Στην ανατολική πλευρά του προαυλίου του ναού, σε μικρή απόσταση από τη ΝΑ γωνία, ανάμεσα σε ένα σωρό στοιβαγμένες πέτρες, βρήκαμε ένα τμήμα μιάς πλάκας τοποθετημένης ανάποδα, που από το θέμα που κοσμεί την όψη της πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να άνηκε άλλοτε σε βυζαντινή σαρκοφάγο (πίν. 1-3).

Η γκριζα άβεστολιθική μαρμαρόπλακα έχει διαστάσεις $0,90 \times 0,64$ και πάχος $0,07$ μ. και, όπως υπολογίσαμε, αποτελεί θραύσμα ενός θωρακίου που πιθανόν είχε διαστάσεις $1,90 \times 0,70$ (εικ. 1). Το ανάγλυφο στην επιφάνεια της γκριζας μαρμαρόπλακας δεν είναι βαθύ, αλλά είναι καλά σχεδιασμένο και με ακρίβεια εκτελεσμένο. Ο καλλιτέχνης θεληματικά, όπου κρίνει, εγκαταλείπει τη συμμετρία, όπως στα συμμετρικά φυλλώματα που ξεφυτρώνουν από τη βάση του σταυρού κάτω από το δεύτερο τόξο (πίν. 3).

Το θέμα του είναι αρκετά γνωστό· μια σειρά σταυροί κάτω από τόξα που στηρίζονται σε κίονια. Στο τμήμα της πλάκας που σώθηκε διακρίνεται καθαρά ο ένας σταυρός που από τη βάση του βλασταίνουν οι δύο μίσχοι με τα πολύφυλλα κλωνάρια. Από το άριστερο θέμα σώζεται ακριβώς ο μισός σταυρός, που είναι όμως αρκετό λείψανο, ώστε να μπορούμε σχεδιαστικά να τον συμπληρώσουμε (εικ. 1).

Από το σταυρό αυτό φυτρώνουν συμμετρικά από τη βάση του δύο κυπαρίσσια ή φοινικόφυλλα που στρεβλώνονται απότομα για να μπορέσουν να στραφούν προς τα κατώτερα διάχωρα (πίν. 2). Δύο άλλα μικρότερα ξεφυτρώνουν από τα σημεία όπου συναντιούνται οι οριζόντιες κεραίες με τον κάθετο άξονα. Από το δεξιό σταυρό, που είναι επανάληψη του κεντρικού (όπως φαίνεται στο τμήμα του θωρακίου της σαρκοφάγου), σώζεται ένα πολύ μικρό τμήμα, στο ανώτερο άκρο του· ή άριστερή οριζόντια κεραία του σταυρού και ο άριστερός ρόδακας, καθώς και ένα τμήμα του λογχόμορφου φύλλου από το

Εικ. 1. Γραμμή έπιθετική άποκατάσταση (συμπλήρωση) τής σαροφάγου τής Ζίχρας.

ανθέμιο (πίν. 1). Τὰ λείψανα αὐτὰ εἶναι ἱκανὰ ὅμως γιὰ μιὰ σχεδιαστική συμπλήρωση τῆς ὄψεως τοῦ θωρακίου (εἰκ. 1).

Οἱ διαστάσεις τοῦ τμήματος ποὺ σώθηκε καὶ ἡ ἔλλειψη συμμετρίας στὰ θέματα τῶν σταυρῶν ποὺ ἀπεικονίζονται κάτω ἀπὸ τὰ τόξα μᾶς ὁδήγησε στὴν πρόταση ποὺ σχεδιάσαμε καὶ ὅπου δεξιὰ προσθέτουμε ἓνα τέταρτο τόξο ὅπου ἐπαναλαμβάνουμε τὴ μορφή τοῦ ἀριστεροῦ σταυροῦ γιὰ νὰ ἀποκαταστήσουμε μιὰ (λογικὴ) συμμετρία, ἂν καὶ στὶς βυζαντινὲς σαρκοφάγους ὄχι πάντοτε ἀπαραίτητη (εἰκ. 1).

Ἕνας ἄλλος λόγος, ἐπίσης, ποὺ συμβάλλει στὴν ὑπόθεσή μας εἶναι καὶ τὸ μήκος. Γιὰ ἓνα θωράκιο μιᾶς σαρκοφάγου θὰ ἦταν ἀνεπαρκὲς ἡ διάσταση, ἔστω καὶ συμπληρωμένης τῆς πλάκας μὲ μονάχα τρία τόξα. Ἀντίθετα εἶναι ἱκανοποιητικὴ ἡ διάσταση 1,90, ποὺ μπορούσε ἄλλωστε νὰ μεγαλώσει μὲ μιὰ κατάλληλη αὔξηση τῶν περιθωρίων¹.

Οἱ ὄψεις ἰδίως τῶν βυζαντινῶν σαρκοφάγων „οσομῶνται συχνὰ μὲ τόξα, ἄλλοτε μοναδικά, στὸν ἄξονα, ὅπως στὸ παράδειγμα τῆς λάρνακας ποὺ βρίσκεται στὸ προαύλιο τῆς Μονῆς Πετράκη στὴν Ἀθήνα, χωρὶς ἄλλη διακόσμηση², ἢ ποὺ συνοδεύεται καὶ μὲ ἄλλες διακοσμήσεις, ὅπως στὸ θραῦσμα σαρκοφάγου ποὺ σώζεται στὸ ναὸ τῆς Ἐπισκοπῆς στὸν Ἄνω Βόλο³.

Ἄλλοτε τὰ τόξα εἶναι τρία στὴ σειρὰ (τοξοστοιχία), ὅπως στὸ θωράκιο τῆς ὄψεως τῆς σαρκοφάγου στὴ Μητρόπολη τῆς Ἄρτας, ποὺ ἄλλοτε ἀνῆκε στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Βλαχερνῶν⁴, ἢ στὴ σαρκοφάγο στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας στὴ Δέσιανη⁵, ἢ στὰ θραῦσματα σαρκοφάγου ποὺ σώζονται στὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης⁶, ἢ ὅπως στὶς ψευ-

1. Συνήθως τὸ πλάτος τῶν σαρκοφάγων εἶναι γύρω στὰ δύο μέτρα. Πρβλ. Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Ἡ παρὰ τὴν Ἄρταν μονὴ τῶν Βλαχερνῶν, Α.Β.Μ.Ε. (= «Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος»), Β' (1936) 36.

2. Θε ο χ ἄ ρ η ς Π α ζ α ρ ᾱ ς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι καὶ ἐπιτάφιας πλάκες τῆς μέσης καὶ ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου στὴν Ἑλλάδα, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 79, πίν. 56. Πρβλ. καὶ τὴν ψευδοσαρκοφάγο ἀρ. 51 σὲ ἀρκοσόλιο στὴ μονὴ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὸ Δερβενιοσύεσι, Θε ο χ ἄ ρ η ς, ὁ.π., σ. 76, καὶ σχ. 17, σ. 313, πίν. 51. Σὲ σαρκοφάγο, ἐπίσης, στὴν Ἁγία Τριάδα Κριεζώτη στὰ Ψαχνὰ τῆς Εὐβοίας (Α. G r a b a r, Sculptures Byzantines du Moyen Age), II (XIe-XIVe siècle), Paris 1976, ἀρ. 158 (σ. 151), πίν. CXXXII), σὲ σαρκοφάγο σὲ ἀρκοσόλιο στὴ Ζωοδόχο Πηγὴ Κιθιήρων (Α. G r a b a r, Sculptures Byzantines, II, ὁ.π., πίν. CXXXIIa) καὶ ἄλλοι.

3. Θε ο χ ἄ ρ η ς Π α ζ α ρ ᾱ ς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, ὁ.π., πίν. 34.

4. Ἀ ν α σ τ ἄ σ ι ο ς Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε., ὁ.π., Β' (1936) 35, εἰκ. 31.

5. Ν. Ι. Γ ι α ν ν ὀ π ο υ λ ο ς, Ἐρευναι ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ἀγιάς Δέσιανη (= Βεσαίνη) καὶ Βαθύρρευμα, Ε.Ε.Β.Σ. (= «Ἐπετηρὶς τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν») ΙΣΤ' (1940) 371, εἰκ. 1.

6. Γ ε ω ρ γ ι ο ς Α. Σ ω τ η ρ ι ο ῦ καὶ Μ α ρ ί α Γ. Σ ω τ η ρ ι ο ῦ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ἐν Ἀθήναις 1952, πίν. 58a, β.

δοσαρκοφάγους άρ. 8 και 9 τών τουρκικών λουτρών τής Βέροιας¹, ή στην άλλη, στην αὐλή τοῦ Βουλευτικοῦ στοῦ Ναύπλιο², ή τέσσερα στη σειρά, έπως στη σαρκοφάγο πού σώζεται στοῦ Σαράι τής Α. Θράκης και χρησιμεύει ως ποτίστρα (γούρνα) μιᾶς βρύσης³, ή στην πλάκα πού βρισκόταν άλλοτε στην Ἁγία Σοφία και σήμερα στοῦ προαύλιο τής Ροτόντας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη⁴ (εἰκ. 2, πίν. 4), ή στη λαρνακα τοῦ Ὁσίου Χριστοδοῦλου στη Μονή τής Πάτμου⁵, ή περισσότερα, ὅπως στοῦ θωράκιο τής σαρκοφάγου

Εἰκ. 2. Ἀνάγλυφο πού βρέθηκε ἀπό τὸ Μαρ. Καλλιγᾶ στην Ἁγία Σοφία τής Θεσσαλονίκης. Σήμερα στη Συλλογὴ τής Ροτόντας (άρ. εὔρ. ΑΓ 236).

«τῶν κτητόρων» σὲ ἀρκοσόλιο τής νότιας πλευρᾶς τοῦ Μεσονυκτικοῦ στην Ἱ. Μ. Βατοπεδίου (πίν. 5,α) στοῦ Ἁγίου Ὁρος (δπου ὑπάρχουν τρία τόξα και δύο μιᾶ), ή ὅπως σὲ λάρνακα στην Ἁγία Σοφία στοῦ Κίεβο⁶.

1. Θεοχάρης Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., άρ. 8, σ. 35, πίν. 7β, άρ. 9, σ. 36, πίν. 8.

2. Θεοχάρης Παζαράς, δ.π., άρ. 62, σ. 85, πίν. 62.

3. Semavi Eyice et Nicole Thierry, Le monastère et la source Sainte de Mide en Thrace Turque, «Cahiers Archéologiques» XX (1970) 48, εἰκ. 2, Otto Feld, Mittelbyzantinische Sarkophag, R.Q. (=«Römische Quartalschrift»), 1970, σ. 160, Tafel 5b.

4. Mar. Kalligas, Die Hagia Sophia von Thessalonike, Würzburg 1935, σ. 60, πίν. VIII, Abb. 16.

5. Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἀρχιτεκτονική και αἱ βυζαντινὰι τοιχογραφίαι τής Μονῆς Θεολόγου Πάτμου, ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 89, εἰκ. 68, σ. 90, εἰκ. 69.

6. A. Grabar, Sculptures Byzantines, II, σ. 86, πίν. LVIIIb. Πρβλ. ἐπίσης May Vieillard-Troiekouroff, βιβλιοκρισία στην ἐργασία τῶν: Gaetano Panazza et Tagliaferri, La diocesi di Brescia, Colette Dufour-Bozzo, La diocesi di Genova, Mario Rotili, La diocesi di Benevento, στοῦ «Corpus della scultura altomedievale», t. III, IV, V, Spolète, Centro italiano di studi sull'alto Medioevo, 1966, «Cahiers Archéologiques», XVIII (1968) 265, εἰκ. 2. St. Mashev, Byzantinische Sarkophagplatte aus Ladza köj, B.Z. (=«Byzantinische Zeitschrift»), 51 (1958) 113. Otto Feld, Mittelbyzantinische Sarkophag, R.Q. 1970, σ. 168, εἰκ. 4, ή στη σαρκοφάγο πού σώζεται στοῦ καθολικοῦ τής ἀγιορείτικης Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, Otto Feld, δ.π., R.Q., 1970, σ. 165.

Τὰ κολονάκια πού στηρίζουν τὰ ποικιλόμορφα τόξα στὶς βυζαντινὲς σαρκοφάγους ἄλλοτε ἔχουν ἄλλα «λεβητοειδῆ» κιονόκρανα¹, ἄλλοτε πλουσιότερα «κορινθιάζοντα»². Κάποτε στηρίζονται σὲ βάσεις ἄλλες (πλίνθους), ἄλλοτε, πιὸ συχνά, σὲ διπλές, μὲ ὑποτυπώδη ἰωνίζουσα διαμόρφωση³. Σὲ ὀρισμένα παραδείγματα, τὰ ἀρχαιότερα μάλιστα, οἱ διπλὲς ἐπάλληλες πλίνθοι εἶναι ὑπερβολικὰ ἀπλοποιημένες, χωρὶς κανένα εἶδος καμπύλης ἢ κυμάτια⁴.

Τὰ κιόνια ἄλλοτε εἶναι ἀπλά, μονά, ἀρράβδωτα, ὅπως τῆς Ζίχνας⁵, ἄλ-

1. Ὅπως αὐτὸ τῆς Ζίχνας, ἢ ὅπως διακρίνουμε στὰ θραύσματα θωρακίων βυζαντινῆς σαρκοφάγου στὸν Ἅγιο Δημήτριο τῆς Θεσσαλονίκης (Γ. καὶ Μαρ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, δ.π., πίν., 58α, β), ἢ ἡ σαρκοφάγου στὸ Σαράι τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης (Semaavi Eyice-Nicole Thierry, Le monastère et la Source Saint de Midye en Thrace Turque, δ.π., σ. 48, εἰκ. 2), ἢ μιάς ἄλλης σαρκοφάγου στὴ συλλογὴ τῆς Ροτόντας (ἀρ. εὑρετ. ΑΓ 252) (Θεοχ. Παζαράς, Κατάλογος χριστιανικῶν ἀναγλύφων πλακῶν ἐκ Θεσσαλονίκης μὲ ζωομόρφους παραστάσεις, «Βυζαντινά», 9, 1977, 57, εἰκ. 3, πίν. XIII, 23), ἢ τῆς ἄλλης πού εἶχε βρεθεῖ στὴν Ἁγία Σοφία τῆς Θεσσαλονίκης καὶ σήμερα φυλάσσεται στὴ Ροτόντα (Mar. Kalligas, Die Hagia Sophia, δ.π., πίν. VIII), ἢ τῆς Δέσιανης (Θ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 29β), ἢ αὐτῆς πού ὑπάρχει στὸ Μπεζεστένι τῶν Σερρών (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 6α), ἢ καὶ ἐκείνης πού φυλάσσονται στὰ τουρκικὰ λουτρά τῆς Βέροιας (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 8) καὶ ἄλλες.

2. Ὅπως στὴν ψευδοσαρκοφάγου (ΑΓ 252) τῆς συλλογῆς τῆς Ροτόντας (Θ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 16), ἢ στὴ σαρκοφάγου τῆς συλλογῆς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων (Μητροπόλεως) στὶς Σέρρες (Θ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 71), ἢ ἐκείνης τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Πορταριά τοῦ Πηλίου (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 32α), ἢ τῆς σαρκοφάγου τοῦ Νικολάου Βαλτζέρη πού βρέθηκε στὸ Λουτρό Ἀλεξανδρουπόλεως καὶ φυλάσσεται σήμερα στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 79β), ἢ σ' ἐκείνη πού φυλάσσεται στὴν αὐλὴ τοῦ Βουλευτικοῦ στὸ Ναύπλιο (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 62), ἢ ἐκείνη τοῦ Μουσείου τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 60β), ἢ τῆς Μονῆς Πεντέλης (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 59), ἢ τῆς ψευδοσαρκοφάγου τῶν τουρκικῶν λουτρῶν τῆς Βέροιας (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 7β), ἢ τῆς ἐντοιχισμένης σαρκοφάγου στὴ Μητρόπολη τῆς Ἀρτας (Α. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Β', σ. 35, εἰκ. 30).

3. Ὅπως τῆς Ζίχνας, τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης (Mar. Kalligas, Die Hagia Sophia, δ.π., πίν. VIII), ἢ τῆς Παλαιᾶς Μητροπόλεως Σερρών (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 71) ἢ τῆς Δέσιανης (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 29β), ἢ τῆς Κρύπτης τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 24β), ἢ τῆς Ὀλυμπιώτισσας Ἐλασσόνας (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 30γ).

4. Ὅπως στὴ σαρκοφάγου τῶν κτητόρων τοῦ καθολικοῦ τῆς Ἱ. Μ. Βατοπεδίου τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰῶνα (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 15 καὶ σ. 226), ἢ ἐκείνης τῆς Ροτόντας (ΑΓ 221) (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 19β), ἢ τῆς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 14β), ἢ τοῦ Ὁσίου Χριστοδοῦλου τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου (Α. ν. σ. τ. Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μονῆς Θεολόγου Πάτμου, ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 89, εἰκ. 68, σ. 90, εἰκ. 69), ἢ τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Λαογραφικοῦ Μουσείου τοῦ Ἡρακλείου (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 70γ).

5. Ὅπως τὸ θραύσμα σαρκοφάγου τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς Ροτόντας (ΑΓ 252) (Θεοχ. Παζαράς, δ.π., πίν. 16), τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 9ου αἰῶνα (Θ. Παζαράς,

λοτε διπλά (δίδυμα)¹ και άλλοτε στη μέση του ύψους τους δένονται με το γνωστό «άμμα του Ήρακλέους»² (πίν. 5β, 6).

δ.π., σ. 213), ή η γνωστή μας σαρκοφάγος που βρέθηκε στην 'Αγία Σοφία της Θεσσαλονίκης και πρωτοδημοσιεύθηκε από το Μαρίνο Καλλιγά (Marinos Kalligas, Die Hagia Sophia, δ.π., πίν. VIII, Abb. 16), ή όπως στην πλάκα σαρκοφάγου στο δάπεδο της εκκλησίας της Παναγίας στη Δέσσανη (Ν. Ι. Γιαννόπουλος, Ε.Ε.Β.Σ., ΙΣΤ', 1940, 273, εικ. 1), ή στη σαρκοφάγο που βρίσκεται στο Μπεζεστένι των Σερρών (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 6) ή στη σαρκοφάγο στο Σαράι της 'Ανατολικής Θράκης (Semavi Eyice-Nicole Thierry, Le monastère et la Source Saint de Midye en Thrace Turquie, δ.π., σ. 48, εικ. 2, Otto Feld, Mittelbyzantinische Sarcophag, R.Q., 1970, σ. 160, πίν. 5b). Σε σπανιότερες περιπτώσεις βλέπουμε να συστρέφεται ο κορμός τους, όπως στο έπιστύλιο εικονοστασίου από τη Μίλητο, όπου κάτω από τα τόξα άπεικονίζονται έναλλαξ διπλοί σταυροί και κυπαρίσσια («Istanbuler Mitteilungen», 25, 1977, πίν., 37,1).

1. Όπως σε σαρκοφάγο στην Παλιά Μητρόπολη (βασιλική 'Αγίων Θεοδώρων) στις Σέρρες (Θεοχ. Παζαράς, δ.π., πίν. 71), ή σε ψευδοσαρκοφάγο της 'Ολυμπιάτισσας στην Έλασσόνα (Θεοχ. Παζαράς, δ.π., πίν. 31), ή τη γνωστή μας από το Λουτρό 'Αλεξανδρουπόλεως και σήμερα στο 'Εθνικό Μουσείο της Σόφιας (Θ. Παζαράς, δ.π., σ. 97β), ή του 'Οσίου Χριστοδούλου στο Μοναστήρι της Πάτμου (Α. Κ. 'Ορλάνδος, 'Η άρχιτεκτονική και ά βυζαντινά τοιχογραφία της Μονής Θεολόγου Πάτμου, έν 'Αθήναις 1970, σ. 89, εικ. 68), ή ή σαρκοφάγος του 'Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου του 'Ηρακλείου (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 70γ), ή σε θραύσματα σαρκοφάγων στον 'Αγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης (Γ. Μ. Σωτηρίου, 'Η βασιλική του 'Αγίου Δημητρίου, δ.π., πίν. 58α, β), ή σε θωράκιο της φιάλης στη Μονή Μεγ. Λαύρας στο 'Αγιον Όρος.

2. Ο κόμβος (πλοχμός) που δημιουργείται με δύο σχοινιά που συνδέονται, γνωστός ως «ήράκλειος δεσμός» ή ειδικότερα ως άμμα, είναι γνωστός σε άπεικονίσεις από την άρχαιότητα. Πρβλ. Ernest S. W. Hawkins, Plaster and Stucco Cornices in Hagia Sophia Istanbul, «Actes du XII Congrès International d'Etudes Byzantines» (Ochride), t. III, Beograd 1964, σ. 134, εικ. 4. Λασκαρίνα Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια από τη Μονή Μεταμορφώσεως των Μετεώρων, «Βυζαντινά» 5 (1973), πίν. 3α, 8α, β. Πρβλ. και H. Hoffmann-P. Davidson, Greek Gold Jewellery from the Age of Alexander, Mainz 1965, σ. 13, εικ. 83-89. Δίδυμοι κιονίσκοι που συνδέονται με κόμβο (verknöteten Doppelsäulen, ή Foliate knot) άπαντιούνται άρκετά παλιά, όπως σε θωράκιο τέμπλου που προέρχεται από τον άρχικό ναό του 'Αγίου 'Ιωάννη του Μαγκούτη που έπιγραφή χρονολογεί το 871 (Α. Συγγρόπουλος, Ε.Μ.Μ.Ε. (=Εύρετήριον των Μεσαιωνικών Μνημείων της 'Ελλάδος), τ. Α', σ. 20, εικ. 6α, τ. Β', σ. 85-87). Σε σαρκοφάγο της Ροτόντας (ΑΓ 221) (Θ. Παζαράς, 'Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 19β). Στους δίδυμους κίονες που στηρίζουν το ένα τόξο σε θραύσμα σαρκοφάγου που σώζεται στην κρύπητη του 'Αγίου Δημητρίου της Θεσσαλονίκης (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 24β), σε σαρκοφάγο της 'Ι. Μ. Μεγίστης Λαύρας του 'Αγίου Όρους (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 14β), σε σαρκοφάγο που φυλάσσεται στο Μπεζεστένι Σερρών (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 72), σε θραύσματα σαρκοφάγων του Μουσείου της 'Αρχαίας Κορίνθου (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 68β, 78β, 79), στη σαρκοφάγο που βρίσκεται στην αλλη του Βουλευτικού στο Ναύπλιο (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 62), σε σαρκοφάγο των τουρκικών λουτρών της Βέροιας (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 7α), σε σαρκοφάγο της Μητροπόλεως της Άρτας (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 40β), στην ψευδοσαρκοφάγο της Μονής Πεντέλης (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 59), στη σαρκοφάγο του Βυζαντινού Μουσείου 'Αθηνών (άρ. εύρ. 1060, 1063/287α, β) (Θ. Παζαράς,

Όλοκληρώνοντας την τεκτονική περιγραφή του βασικού αρχιτεκτονικού στοιχείου, της τοξοστοιχίας, που υποδέχεται τους σταυρούς, θα ασχοληθούμε σέ συντομία με τα τόξα (πρβλ. εικ. 14). Τα τόξα αυτά είναι συνήθως ημικυκλικά και σπανιότατα έχουν τη μορφή χαμηλωμένου τόξου, όπως στην περίπτωση του θωρακίου της σαρκοφάγου της Ζίχνας. Τα χαμηλωμένα τόξα είναι άρκετά σπάνια, όπως στην ψευδοσαρκοφάγο της Παλιᾶς Μητροπόλεως τῶν Σερρών¹, που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα², ή σέ ένα θραύσμα ψευδοσαρκοφάγου στά τουρκικά λουτρά της Βέροιας (11ος-12ος αἰ.)³ ή τέλος στή γνωστή σαρκοφάγο που βρισκόταν ἄλλοτε ἐντοιχισμένη σέ κρήνη στήν Ἀχειροποίητο της Θεσσαλονίκης και σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο της Ἀθήνας⁴ και που χρονολογείται στά τέλη του 14ου αιώνα⁵.

Ἡ ἐπιφάνεια που σχηματίζουν τα χαμηλωμένα θριαμβευτικά τόξα είναι γεμισμένη με παράλληλες ὁμόκεντρες καμπύλες που φθάνουν μέχρι τα κλει-

δ.π., «Βυζαντινά», 9, 1977, 68, εικ. 7, πίν. XVIII, 32). Ἐπίσης σέ γλυπτό στο καθολικό της Μονῆς Βαρνάκοβας (Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὁ ρ ἰ ἄ ν δ ο ς, Ἡ Μονή της Βαρνάκοβας, Ἀθήναι 1922, σ. 31, εικ. 24, σ. 32). Στόν Ὅσιο Λουκά (R. Schultze-S. Barnsley, The Monastery of St Luk of Stiris, London 1901, πίν. 25 και σ. 35, εικ. 28), στο εικονοστάσιο της Μητροπόλεως του Μυστρᾶ (G. Mill et, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910, πίν. 44, 45, εικ. 3), σέ ἀνάγλυφο της Μονῆς Κλειστών στήν Πάρνηθα (Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὁ ρ ἰ ἄ ν δ ο ς, E.M.M.E., τ. Γ', σ. 210). Στο εικονοστάσιο της Μονῆς Ἀκαταμαχίτου τῶν Μεγάλων Πυλῶν, Πορτα-Παναγίδας Θεσσαλίας (Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὁ ρ ἰ ἄ ν δ ο ς, A.B.M.E., τ. Α', 1935, σ. 8, εικ. 14). Στην σαρκοφάγο της Ἀγίας Θεοδώρας στήν Ἀρτα (Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὁ ρ ἰ ἄ ν δ ο ς, A.B.M.E., τ. Β', σ. 109, εικ. 4), σέ γλυπτό ἐντοιχισμένο στόν Ἅγιο Ἀθανάσιο, μετόχι του Ὁσίου Λουκά (Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὁ ρ ἰ ἄ ν δ ο ς, A.B.M.E., τ. Ζ', σ. 138, εικ. 6), στόν Ὅσιο Λουκά στο Ἀλιβέρι (A. Grabar, Sculptures Byzantines, II, πίν. XXVIII d). Πλήθος ἀντιστοιχῶν παραδειγμάτων ὑπάρχει σέ κίονια εικονοστασίων (A.B.M.E., τ. Η', σ. 107, εικ. 2, σ. 65, εικ. 46, τ. Ε', σ. 12, εικ. 8, τ. Β', σ. 22, 23, εικ. 16, τ. Α', σ. 25, εικ. 14), στόν Ταξιάρχη τῶν Καλυβίων της Καρύστου (N. K. Μουτσόπουλος, Ὁ Ταξιάρχης τῶν Καλυβίων παρά τήν Κάρυστον, A.E.M. (=«Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν»), Η', 1961, 27, εικ. 17, σ. 28). Πρβλ. και Μαρία Καμπούρη, Ἀνάγλυφὸ πλάκα σαρκοφάγου ἀπό τή Θεσσαλονίκη στο Βυζαντινό Μουσείο Ἀθηνῶν, «Ἀφιέρωμα στή Μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη», Θεσσαλονίκη 1983, σ. 106, και Otto Feld, Mittelbyzantinische Sarkophage, R.Q. (1970) 162.

1. Θεοχ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 71 (ἀρ. 73, 1-2).

2. A. Grabar, Sculptures Byzantines, II, σ. 86 κ.ε.

3. Θεοχ. Παζαράς, δ.π., πίν. 73α, σ. 314.

4. «Известия» IV (1859) 28, εικ. 2. Μαρία Καμπούρη-Βαμβούκου, Ἀνάγλυφὸ πλάκα σαρκοφάγου ἀπό τή Θεσσαλονίκη στο Βυζαντινό Μουσείο Ἀθηνῶν, δ.π., σ. 106, πίν. 1, σ. 103, σχ. 1.

5. Μαρία Καμπούρη-Βαμβούκου, δ.π., σ. 106, Θεοχ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., σ. 257. Σέ προηγούμενη μελέτη του Ὁ Θεοχ. Παζαράς, «Βυζαντινά» 9 (1977) 67, τή χρονολόγησε στο 10ο αἶώνα.

διὰ τῶν τόξων· ἐπαναλαμβανόμενες δημιουργοῦν τὴ γραμμικὴ διακόσμηση τῶν μετωπικῶν τόξων στὶς κεντρικὲς περιοχάς, ἐπάνω ἀπὸ τὰ κιονόκρανα, γιὰ διακοσμητικὰς ἀνάγκες· ἀνεστραμμένα τρίγωνα μὲ καμπύλες τὶς δύο πλευρὰς καὶ εὐθεῖες τὶς βάσεις (πίν. 2). Ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς πληρώσεως μὲ παράλληλες αὐλακωτὲς γραμμὲς τῆς ἐπίπεδης ἐπιφάνειας εἶναι χαρακτηριστικὸ δείγμα ἀρχαιότητος καὶ μᾶς θυμίζει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἔχουν ἀποδοθεῖ τὰ φτερά σὲ ἓνα πουλὶ τοῦ ὑπέρθρου T 188 τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Θησείου καὶ ποῦ χρονολογήθηκε στὸ 10ο αἰώνα¹. Τὴν ἴδια τεχνικὴ καὶ μορφολογία παρουσιάζει καὶ ἡ ἐπεξεργασία, τελείως γραμμικὴ, τῶν φτερῶν τῶν ὑδρόβιων πουλιῶν στὴ σαρκοφάγο ποῦ καλύπτει, σὲ δευτέρῃ χρήσιν, τὸν τάφο τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου στὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ τῆς ὁμώνυμης βασιλικῆς², ποῦ χρονολογεῖται τὴν ἴδια περίπου χρονικὴν περίοδο (τέλη 10ου αἰώνα)³.

Οἱ σαρκοφάγοι ὅπου τὰ τόξα τοὺς στηρίζουν μονὰ κολονάκια χρονολογοῦνται ὅλες στὸν 11ο αἰώνα, ὅπως ἡ ψευδοσαρκοφάγος τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Θεσσαλονίκης (τέλη 11ου αἰώνα)⁴ (εἰκ. 2).

Ἡ σαρκοφάγος τῆς Δέσσιανης χρονολογεῖται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 11ου αἰώνα⁵, ἡ ἄλλη ποῦ φυλάσσεται στὸ Μπεζεστένι τῶν Σερρῶν στὸν 11ο αἰώνα⁶, ἡ ἄλλη τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Πορταριάς στὸ Πήλιο στὸν 11ο αἰώνα⁷, τῆς Ὀλυμπιώτισσας στὴν Ἐλασσόνα στὰ μέσα τοῦ 11ου αἰώνα⁸, ἐκείνη τῶν τούρκικων λουτρῶν τῆς Βέροιας (ἀρ. 82α-β) στὸν 11ο-12ο⁹, ἡ ἄλλη (ἀρ.

1. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, Ὁμάδα ὑπέρθρων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, Δ.Χ.Α.Ε. (=«Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας»), περίοδος Δ', τόμος ΙΑ', 1982-1983, σ. 106, εἰκ. 12, σ. 107.

2. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Ἁγίου Ἀχιλλεῖου Μικρῆς Πρέσπας, Π.Α.Ε. (=«Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας») 1967, σ. 55-69. Τοῦ Ἰδίου, Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου. Δευτέρα (1966) καὶ τρίτη (1967) περίοδος ἐργασιῶν, Ε.Ε.Π.Σ. Α.Π.Θ. («=Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης»), Δ' (1969-1970) 158-192, πίν. 47, 48. Πρβλ. A. Grabar, La sculpture byzantine au Moyen Age, Academie des Inscriptions et Belles-Lettres. Compte Rendus des séances de l'année 1971, σ. 748, τοῦ Ἰδίου, Sculptures Byzantines, II, πίν. XXXVI-XXXVII, Θεοχ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 13, σ. 41, 219.

3. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου. Πρώτη περίοδος ἐργασιῶν καθαρισμοῦ (1965), Ε.Ε.Π.Σ.Α.Π.Θ. Β' (1965-1966), πίν. 29, 1.

4. Θεοχ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., σ. 224.

5. Θεοχ. Παζαράς, δ.π., σ. 276.

6. Θεοχ. Παζαράς, δ.π., σ. 226.

7. Θεοχ. Παζαράς, δ.π., σ. 224, 225.

8. Θεοχ. Παζαράς, δ.π., σ. 221.

9. Θεοχ. Παζαράς, δ.π., σ. 233.

εύρ. 83) την ίδια εποχή¹ και έκεινη στο Σαράι της 'Ανατολικής Θράκης², που μοιάζει πολύ με τη σαρκοφάγο του Λουτρού της 'Αλεξανδρουπόλεως (σημερα βρίσκεται στο 'Εθνικό Μουσείο της Σόφιας)³, υπό επιγραφή⁴ τὸ 1069.

Εικ. 3. Πρόταση ερμηνείας της καταγωγής και της εξέλιξης του πρώτου σταυρού της σαρκοφάγου της Ζίχνας (πρβλ. ειν. 1 και πίν. 1, 2).

Στους χώρους κάτω από τὰ τόξα, άλλοτε τοποθετούνται σταυροί⁵, άλλοτε δέντρα ή φυτά⁶, άλλοτε έναλλάξ δέντρα (κυπαρίσσια) και σταυ-

1. Θεοχ. Παζαράς, δ.π., πίν. 76, σ. 231.

2. Otto Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, δ.π., σ. 160, πίν. 5b.

3. Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 79β.

4. St. Mashev, *Byzantinische Sarkophagplatte aus Ladža Kôj*, B. Z. 51 (1958) 114-115, πίν. XII.

5. 'Όπως στην ψευδοσαρκοφάγο της Ροτόντας (ΑΓ 221) (Θεοχ. Παζαράς, 'Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 19, β), ή όπως στη σαρκοφάγο του 'Όσιου Χριστοδοούλου στη Μονή Θεολόγου Πάτμου ('Αναστ. Κ. 'Ορλάνδος, 'Η αρχιτεκτονική και αϊ βυζαντινὰι τοιχογραφίαι της Μονής Θεολόγου Πάτμου, δ.π., σ. 89, εικ. 68) και οι δύο έργα του 11ου αιώνα. Οι σταυροί όμως συνθέστερα, κάτω από τις άψίδες, συνοδεύονται, όπως στη σαρκοφάγο της Ζίχνας, και από κυπαρίσσια και άλλα φυτά ή άνθινους πλοχμούς και κλιματίδες, όπως στα θραύσματα των σαρκοφάγων που βρέθηκαν κατά τις άνασκαφές στη βασιλική του 'Αγίου Δημητρίου της Θεσσαλονίκης (Γ. και Μαρία Σωτηρίου, 'Η βασιλική του 'Αγίου Δημητρίου, δ.π., πίν. 58α, β), ή όπως στη σαρκοφάγο που βρέθηκε στην 'Αγία Σοφία της Θεσσαλονίκης (Marinos Kalligas, δ.π., πίν. VIII, εικ. 16), ή όπως στη σαρκοφάγο ΑΓ 252 του Μουσείου της Ροτόντας στη Θεσσαλονίκη (Θεοχ. Παζαράς, «Βυζαντινά 9, 1977, 57, 23, εικ. 3), ή της Δέσιανης (Ν. Ι. Γιαννόπουλος, δ.π., Ε.Ε.Β.Σ., ΙΣΤ', 1940, 273, εικ. 1), ή στη σαρκοφάγο της Α. Θράκης (Σαράι) (Semavi Eyice, Nicole Thierry, δ.π., σ. 48, εικ. 2), ή στη σαρκοφάγο της Παλαιάς Μητροπόλεως Σερρών (Θ. Παζαράς, 'Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 71), ή έκεινης στον 'Αγιο Νικόλαο Πορταριάς στο Πήλιο (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 32), ή της σαρκοφάγου του 'Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου του 'Ηρακλείου (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 70γ), ή και με διπλούς σταυρούς (Σταυρώσεις και 'Αναστάσεις) και φυτά, όπως της 'Ολυμπιώτισσας στην 'Ελασσόνα (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 31), της Μεγίστης Λαύρας στον 'Αθω (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 14β), που οι περισσότερες άνήκουν στον 11ο αιώνα.

6. 'Όπως σε επιστύλια του 'Αρχαιολογικού Μουσείου της Σμύρνης ('Αναστ. Κ. 'Ορλάνδος, Χριστιανικά γλυπτά του Μουσείου Σμύρνης, Α.Β.Μ.Ε., Γ', 1937, 149, εικ. 22, 24 (άρ. 25), 25 (άρ. 30, 31), ή σε επιστύλια τέμπλου της Χριστιανικής Μεσσήνης ('Αναστ. Κ. 'Ορλάνδος, 'Εκ της χριστιανικής Μεσσήνης, Α.Β.Μ.Ε., ΙΑ', 1969, 99, εικ.

ροί¹ ή και με έναλλάξ φυτά ή άνθείμεα, σταυρούς ή διακοσμητικά ή συμβολικά σχήματα², πτηνά ή και ζώα³. Οί μορφές τών σταυρών είναι ποικίλες και καθορίζονται από τις καλλιτεχνικές τάσεις, τις αντιλήψεις και πεποιθήσεις κάθε εποχής. Δέν είναι βέβαια δυνατόν ούτε να σκιαγραφήσει κανείς τό πρόβλημα σέ μιá παρόμοια εργασία, πού οί στόχοι της είναι ιδιαίτερα περιορισμένοι, αλλά και γενικότερα είναι ένα πολύ μεγάλο, ένα άπέραντο θέμα, πού συνήθως τό άποφεύγουν οί έρευνήτες από φόβο μήπως παραλείψουν κάποιες ιδιομορφίες στη μορφολογία και την τυπολογία της εξέλιξως του σταυρού ή άγνοήσουν κάποιες τοπικές ιδιορρυθμίες σέ άπομακρυσμένες περιοχές. Τόν ίδιο κίνδυνο δέν είναι δυνατόν να άποφύγει όκόμα και ένας πού προσπαθεί να μελετήσει την εξέλιξη και μιás συγκεκριμένης παραλλαγής της σταυρικής μορφολογίας, όπως συμβαίνει στη δική μας περίπτωση.

Άρχίζοντας την εξέτασή μας από τόν πρώτο σταυρό πού οί κεραίες του διαχάζονται στις άκρες και συστρέφονται, παρατηρούμε ότι θεωρητικά είναι δυνατόν ή μορφή του να προέρχεται από ένα συμμετρικό σταυρό με περιθώρια, πού πλαισιώνεται δηλαδή με ταινία και πού σέ κάποιο στάδιο εξέλιξως οί άκρες του άποχωρίζονται και συστρέφονται πρós τά έξω (εϊκ. 3).

15). Σε κοσμητες εικονοστασιών τό θέμα αυτό είναι ιδιαίτερα αγαπητό, όπως στη Μάνη (Άγ. Θεόδωρος Μπάμπικα, Άγ. Γεώργιος κοντά στο Μπρίκι, Άγ. Ιωάννης Κέριας, Κοιμησις στην Παγκέα κ.ά.) (N. B. Δ ρ α ν δ ά κ η ς, Νικήτας Μαρμαράς, «Δωδώνη», Α', 1974, πίν. I, IV, V, IXβ, XV, XVI, Άλ. Κ. Μουτσόπουλος, «Ελκόμενο Μονεμβασίας (Maria Panayotidi, «Monemvasia», Alte Kirchen und Klöster Griechenlands. Ein Begleiter zu dem byzantinischen Stätten, Köln 1978, σ. 196.

1. Όπως στη σαρκοφάγο της Μεγάλης πριγκίπισσας Όλγας στην Άγία Σοφία του Κιέβου (O l e x a P o w s t e n k o, The Cathedral of St. Sophie in Kiev, «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.», III-IV, 1954, 108, και «Cahiers Archéologiques», δ.π., XVIII, 1968, fig. 2), ή στο θωράκιο της φιάλης στη Μεγίστη Λαύρα ή στα γλυπτά του Μουσείου της Σμύρνης (A. G r a b a r, Sculptures byzantines, II, Pl. XIIIa), ή όπως σέ θραύσμα έπιστύλιου τέμπλου από τη Μίλητο, όπου όμως έδώ οί σταυροί είναι διπλοί (Deutsches Archäologisches Institut, «Istanbul Mitteilungen», Tübingen, 25, 1975, πίν. 37, 1). Σε όρισμένα παραδείγματα ό φυλλοφόρος σταυρός περιορίζεται κάτω από τό κεντρικό τόξο και στα άλλα συμμετρικά τοποθετούνται κυπαρίσσια, όπως στη σαρκοφάγο του Άγίου Άθανασίου στη Μονή της Μεγ. Λαύρας του Άγίου Όρους (Θ. Παζαρής, «Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 15, Otto Feld, δ.π., R.Q., 1970, σ. 165).

2. Όπως σέ γλυπτό έπιστύλιο του Άρχαιολογικού Μουσείου της Σμύρνης (Α. Κ. Ό ρ λ ά ν δ ο ς, Χριστιανικά γλυπτά του Μουσείου της Σμύρνης, Α.Β.Μ.Ε., Γ', 1937, 147, εϊκ. 21, σ. 149, εϊκ. 23, A. G r a b a r, Sculptures byzantines, II, Pl. XII, a, b).

3. Όπως στην ψευδοσαρκοφάγο του Άρχαιολογικού Μουσείου της Άρχαίας Κορίνθου (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 60β), ή στη Μονή Πεντέλης (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 59), ή στις ψευδοσαρκοφάγους τών τουρκικών λουτρών της Βέροιας (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 7α, β), ή όπως στη σαρκοφάγο του Βυζαντινού Μουσείου της Αθήνας (άρ. εύρετ. 1060, 1063, 1287α, β) (Θ. Παζαράς, «Βυζαντινά», 9, 1977, πίν. XVIII, 32).

Ἡ μορφή αὐτὴ τοῦ σταυροῦ εἶναι γνωστὴ ἤδη ἀπὸ τὸν 9ο αἰῶνα σὲ γλυπτό ὑπέρθυρο τῆς Συλλογῆς Θησείου ποὺ φυλάσσεται σήμερα στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθῆνας (Τ 988)¹.

Ἕνας ἄλλος παρόμοιος σταυρὸς σὲ ἄλλο ὑπέρθυρο (Τ 997-8) ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια Συλλογὴ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴ Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ στὸ 10ο αἰῶνα². Παρόμοιος ἐπίσης σταυρὸς μέσα σὲ πλοχμὸ ὑπάρχει σὲ ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στὸν ἐξωνάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Μελετίου στὸν Κιθαιρώνα (εἰκ. 4), στὸν Ἅγιο Ἐλευθέριο (Γοργοεπήκοο) τῆς

Εἰκ. 4. Ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στὸν ἐξωνάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Μελετίου τοῦ Κιθαιρώνα.

Ἀθῆνας (πίν. 7α), στὴν Ἐπισκοπὴ Βόλου (πίν. 7β), σὲ σαρκοφάγο ποὺ ἐκτίθεται στὴν αὐλὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς Ἀθῆνας (πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κτήριο), σὲ ὑπέρθυρα τῆς Συλλογῆς Θησείου ποὺ ἐκτίθενται στὴν αὐλὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς Ἀθῆνας (ἄ.ἄ. 490, 498, 1014) καὶ ἄλλο μὲ ἄ.ἄ. 1771 (ἄγνωστης προέλευσης), ὅπως καὶ στὰ μὲ ἄ.ἄ.: 1256, 1251, 534, 1249, καὶ τὸ 1337 (9ου-10ου αἰῶνα) ἀπὸ τὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ, σ' ἄλλο ἓνα μὲ ἄ.ἄ. 918 σὲ ἐπίκρανο³ καὶ σ' ἄλλο (Τ 498) ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ Συλλογὴ τοῦ Θησείου καὶ ποὺ χρονολογεῖται στὸν 9ο αἰῶνα⁴.

Ὅπως ἀναφέραμε καὶ πιὸ πάνω, ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ σταυροῦ κοσμεῖ πολλὰ ἀνάγλυφα ποὺ ὑπάρχουν στὴ Συλλογὴ τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Μελετίου

1. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, Ὁμάδα ὑπερθύρων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. ΙΑ', 1982-83, σ. 101, εἰκ. 4, σ. 106.

2. Ὁ.π., σ. 102, εἰκ. 6, σ. 107.

3. Πρβλ. καὶ Fulvio Zuliani, I marmi di San Marco. Alto Medioevo 2. Venezia, σ. 174, εἰκ. LI: Atene - Museo Bizantino, Lasta Scolpita (ἀπὸ τὸν Ὁδηγὸ τοῦ Μουσείου τοῦ Γ. Σωτηρίου τοῦ 1932).

4. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, Ὁ.π., σ. 102, εἰκ. 5, σ. 106.

στον Κιθαιρώνα¹, τὰ ὅποια ὁ Ὁρλάνδος χρονολογεῖ μέσα στὸ 12ο αἰώνα². Ἐναν παρόμοιο σταυρὸ σὲ ἐπιστύλιο ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ Drenovo τῆς γιουγκοσλαβικῆς Μακεδονίας καὶ σήμερα ὑπάρχει στὸ ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας³, ὁ A. Grabar χρονολογεῖ στὸν 11ο-13ο αἰώνα⁴. Ἐναν ἄλλο παρεμφερὲ σταυρὸ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς Ἀθῆνας, κάτω ἀπὸ θριαμβευτικὴ ἀγίδα καὶ ἐπάνω σὲ βάση, ὁ Grabar χρονολογεῖ στὸ 13ο αἰώνα⁵.

Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνήκουν καὶ σταυροὶ τοῦ τύπου αὐτοῦ ἐγγεγραμμένοι μέσα σὲ κύκλους, ποὺ κοσμοῦν πολύτιμο ὕφασμα-κάλυμμα τῆς Ἀγίας Τράπεζας στὴ σκηνὴ τῆς Θείας Λειτουργίας στὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὸ Manastir⁶ καὶ ἄλλος, ἐλεύθερος σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο, σὲ ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στὸ παρεκκλήσι τῆς Περιβλέπτου στὸ Μυστρά (εἰκ. 5).

Εἰδικότερα ἡ μορφή τοῦ σταυροῦ αὐτοῦ, ὅπου ἀπὸ τὴ βάση του ξεφυτρώνουν φυτὰ μὲ ποικίλες μορφές (φυλλοφόρος σταυρὸς), ἀπαντιεῖται ἤδη ἀπὸ τὸν 9ο αἰώνα, ὅπως στὰ παραδείγματα τῶν ὑπέρθυρων ποὺ σήμερα βρίσκονται στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθῆνας καὶ ποὺ προέρχονται, τὸ T 1014 ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Θεσείου⁷, τὸ T 1022 ποὺ βρέθηκε στὸ χῶρο τῆς Ἀκροπόλεως⁸, τὸ T 1337 στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ⁹, καὶ συνεχίζει στὸ 10ο, ὅπως ὁ σταυρὸς κοσμητὴ στὸ ναὸ τῶν Ἀσωμάτων τῆς Κίττας¹⁰, ἢ ὅπως ὁ σταυρὸς στὸ ὑπέρθυρο (T 490) τῆς Συλλογῆς τοῦ Θεσείου, σταυρὸς φυλλοφόρος μὲ ρόδακες στὰ ἐπάνω διάκενα¹¹, ἐγγεγραμμένος ὅλος μέσα σὲ κύκλους.

Ἡ μορφή ὅμως τῶν φυλλοφόρων σταυρῶν, ὅπου ἀπὸ τὴ βάση τους φυτρώνουν συμμετρικὰ μίσχοι καὶ κλῶνοι φυτῶν ποὺ ἀναδεικνύουν τὸ σταυρικὸ σχῆμα, εἶναι ἀρχαιότερη τοῦ ἀπλοῦ σχήματος τοῦ ἀντίστοιχου σταυροῦ τοῦ θωρακίου τῆς Ζίχνας, ὅπου κάπως ἀσύνδετα ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ βάση του

1. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ τὰ παραλάτρια αὐτῆς, A.B.M.E. E' (1939-40) 100, εἰκ. 47, σ. 105, εἰκ. 52.

2. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος, δ.π., σ. 98,

3. A. Grabar, Sculptures byzantines, II, Pl. LXXVla.

4. Ὁ.π., σ. 117.

5. A. Grabar, Sculptures byzantines, II, Pl. LXXXc, σ. 106, No 89.

6. V. J. Djuricé, La peinture murale byzantine XIIe et XIIIe siècles, «XVe Congrès International d'Etudes Byzantines. Rapports III. Art et Archéologie», Athènes 1976, Pl. XVI, εἰκ. 31 καὶ σ. 75 (καὶ I. Athènes 1979, σ. 232).

7. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. ΙΑ', 1982-83, σ. 99, εἰκ. 1, σ. 106.

8. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, δ.π., σ. 100, εἰκ. 2, σ. 106.

9. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, δ.π., σ. 100, εἰκ. 3, σ. 106.

10. Ν. Β. Δρανδάκης, Βυζαντινὰι τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, ἐν Ἀθῆναις 1964, πίν. 5β.

11. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, δ.π., σ. 103, εἰκ. 8, σ. 107.

τά δύο κυπαρίσσια ή φοινικόφυλλα, όπως και τα άλλα δύο από τα επάνω διάχωρα (πίν. 1, 9). Ένα από τα αρχαιότερα παραδείγματα σταυρών κάτω από άψίδες, όπου από τη βάση τους ξεφυτρώνουν συμμετρικά δύο καρδιόσχημα κισσόφυλλα και πού προς τα επάνω διάχωρα γέρνουν άλλα κισσόφυλλα που ξεκινούν από την άψίδα και εισέρχονται συμπληρώνοντας την επιφάνεια και υπακούοντας στο γενικό φόβο του κενού που επικρατεί στην εποχή αυτή, είναι ένας κοσμήτης του εικονοστασίου της Παναγίας της Σκριπούς που χρονολογείται το 873-4¹ (πίν. 8,α).

Εικ. 5. Ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στο παρεκκλήσι της Περιβλέπτου στο Μυστρά.

Οι μορφές του (θριαμβεύοντος) σταυρού κάτω από τόξα, όπως αναφέραμε και στα προηγούμενα, είναι ποικίλες και καθορίζονται από τις τάσεις της κάθε εποχής και συνεπώς μπορούν ουσιαστικά να συμβάλουν στη χρονολόγηση του έργου² (εικ. 6).

1. A. H. S. Megaw, The Skripou Skreen, B.S.A. (=«The Annual of the British School of Archaeology at Athens»), 61 (1967) πίν. 1h, 5, σ. 17.

2. Σταυροί κάτω από τόξα επισημαίνονται ήδη από τον 6ο μ.Χ. αιώνα τουλάχιστον. Πρβλ. Glanville Downey, Ancient Antioch, Princeton 1963, εικ. 72, Noël Duval, Etudes critiques. Deux basiliques chrétiennes de Tunisie Méridionale, «Cahiers Archéologi-

Στή σύνθεση τοῦ πρώτου ἀριστεροῦ διαχώρου βλέπουμε ἔτι ὁ σταυρὸς στηρίζεται νοητὰ ἐπάνω σὲ μιὰ βαθμιδωτὴ ὑποδοχὴ (πίν. 1-3, εἰκ. 1). Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ σταυροῦ ἐπάνω σὲ μιὰ βαθμιδωτὴ (μὲ τρεῖς βαθμίδες συνήθως) βάση συμβολίζει τὸ νοητὸ Γολγοθᾶ¹. Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα ἡ συμπλήρωση τῶν

Εἰκ. 6. Σκαρίφημα ἀναγλύφου ἐντοιχισμένου στὴ δυτικὴ ὄψη τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου (Γοργοεπηκόου) στὴν Ἀθήνα.

Εἰκ. 7. Κιονόκρανο ἀνοίγματος δίλοβον (;) παραθύρου στὸν ἐξωνάρθηκα τοῦ Ὁσίου Μελετίου τοῦ Κιθαιρώνα.

δύο κατώτερων διαχώρων μὲ συμμετρικὰ δύο κυπαρίσσια ἢ φοινικόφυλλα ἢ

ques», III, σ. 284, Giuseppe Agnello, Le arti figurative nella Sicilia Bizantina, σ. 27, εἰκ. 6, σ. 36, εἰκ. 18. Ἡ συνήθεια αὐτὴ συνεχίζεται μέχρι τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰώνα. Πρβλ. Μαρία Καμπούρη-Βαμβούκου, Ἀνάγλυφη πλάκα σαρκοφάγου ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, «Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη», Θεσσαλονίκη 1983, σ. 106, Θεοχ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.τ., σ. 258.

1. A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin. Dossier archéologique, Paris 1957, σ. 153, πίν. 2 κ.έ.

γενικά φυτά, δέντρα ή κληματίδες που έλίσσονται συμμετρικά προς τα επάνω και γεμίζουν τους χώρους, άποτελεί προσομοίωση του σταυρού ως «ξύλον του νοητού Παραδείσου»¹, «ξύλον ζωοποιόν»² ή «δένδρον τής ζωής»³. Άσχετα με το θέμα του πλαισίου σταυροί κοσμούνται με συμμετρικά δέντρα σε πολλά παραδείγματα από την εποχή ήδη τής εικονομαχίας⁴.

1. A. Grabar, *Sculptures Byzantines*, II, σ. 86, πίν. XXXVIII 3, πίν. XXXVI.

2. A. Grabar, *Les représentations des conciles dans l'église de la Nativité à Bethléem, «Byzantion» XI (1936) 141-152*, Paul A. Underwood, *The Fountain of Life in Manuscripts of the Gospels*, D.O.P. (= *Dumbarton Oaks Papers*) 5 (1950) 98, 99, εικ. 46, 48.

3. Paul A. Underwood, *D.O.P.* 5 (1950) 98, εικ. 46.

4. Καί κατά την παλαιοχριστιανική εποχή βλέπουμε συμμετρικά σε κεντρική παράσταση Χρίσματος κυπαρίσσια σε θωράκιο τής Περιβλέπτου τών Πολιτικών Εύβοιας, Άν. Όρλάνδος, A.B.M.E. Γ' (1937) 180, εικ. 6. Hayford Peirce-Ruyall Tyler, *The Elephant-tamer Silk, VIIIth Century*, D.O.P. 2 (1941) 25, Pl. 13. Πρβλ. θωράκιο από το βαπτιστήριο του Sicvald, στο Πατριαρχείο τής Aquileia, 762-776 στο Cividale. Σε τοιχογραφία στο ναό του Άγίου Στεφάνου κοντά στο Cemil, στην κοιλάδα του Περιστρέμματος, (Agac, Altikilise). Ann Wharton Epstein, *The 'Iconoclast' Churches of Cappadocia, «Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies. University of Birmingham March 1975»*, Edited by Antony Bryer, and Judith Herrin, Centre for Byzantine Studies. University of Birmingham, σ. 108, εικ. 24. Ψηφιδωτός σταυρός, κάτω από θριαμβευτική άψίδα με δύο συμμετρικά κυπαρίσσια του δου αϊ.) στο δάπεδο βαπτιστηρίου βασιλικής τής Τυνησίας. Πρβλ. κριτική του Noël Duval, (στο βιβλίο του Mohamed Fendri, *Basiliques chrétiennes de la Skhira* (Publ. de l'Univers. de Tunis, Faculté des Lettres. 1ère serie: archéologie et histoire, vol. VIII), Tunis-Paris (P.U.F.) 1961), *Études critiques, Deux basiliques chrétiennes de Tunisie méridionale, «Cahiers Archéologiques»*, XIII, σ. 284.

Παρόμοια ανάγλυφα με σταυρούς κάτω από θριαμβευτικά τόξα, με συμμετρικά τοποθετημένα στυλιζαρισμένα δέντρα, σώζονται και στη Βενετία, στην Άγ. Άπολλωνία, στο Duomo του Murano, στο ναό του S. Fosca στο Torcello και στην Άγία Σαβίνα τής Ρώμης. Πρβλ. Fulvio Ziliani, *I marmi di San Marco. Uno studio ed un catalogo della scultura ornamentale marciana fino all' XI secolo*. Alto Medioevo 2. Venezia, εικ. XLVI-IL. Συμμετρικά κυπαρίσσια που γέρνουν προς το σημείο διασταυρώσεως τών κεραιών του σταυρού εικονίζονται και στο τρίπτυχο τής Harbaville (του Λούβρου), όπου ο σταυρός άπεικονίζεται ως δένδρον ζωής. Paul A. Underwood, *The Fountain of Life in Manuscripts of the Gospels*, D.O.P. 5 (1950) 99, εικ. 48 (του 11ου αιώνα). Σταυρός επίσης με πλούσιο φωτικό διάκοσμο, ως ξύλον ζωοποιόν, άπεικονίζεται σε ψηφιδωτό του ναού τής Γεννήσεως τής Βηθλεέμ (δ.π., σ. 98, εικ. 46). Πρβλ. A. Grabar, *Les représentations des conciles dans l'église de la Nativité à Bethléem, «Byzantion» XI (1936) 141-152*. Δύο κυπαρίσσια, επίσης, γέρνουν προς το κέντρο του σταυρού στο ανάγλυφο του σταυρού κάτω από άψίδα του Μουσείου τής Χίου (A. Orlandos, *Monuments byzantins de Chios, Athènes 1930*, πίν. 7). Τήν ίδια κίνηση παρουσιάζουν και τα κυπαρίσσια στα δύο άκρινά διάχωρα στη σαρκοφάγο τής Δέσιανης (N. I. Γιαννόπουλος, "Ερευναι εν τή επαρχία Άγιάς Δέσιανης (= Βεσαίνης) και Βαθύρρευμα, E.E.B.E. IET' (1940) 273, εικ. 1) και του Ladža Kōj (Λουτρού Άλεξανδρουπόλεως) του 1067 (St. Maslev, *Byzantinische Sarkophagplatte aus Ladža Kōj*, B.Z. 51, 1958, 113-116. Otto Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, R.Q., 1970, πίν 6b), ή στίς γνωστές λάρνακες που φυλάσσονται στο προαύλιο τής Μητροπόλεως (Άγίαν

Ἀργότερα βλέπουμε στὰ ἀνάγλυφα τῶν βυζαντινῶν σαρκοφάγων νὰ βλασταίνουν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ, ἄλλοτε ἀπὸ μιὰ κοινὴ φύτρα, ὅπως

Θεοδώρων) στὶς Σέρρες. (Α. Κ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε. Ε', 1939-1940, 163, εἰκ. 8. Α. G r a b a r, Sculptures byzantines, II, πίν. XXXVIII f, σ. 69, 11ος αἰ.). Ὁ Θ ε ο ρ ρ. Πα ζ α ρ ᾶ ς (Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 71, 72) τὶς χρονολογεῖ τὸν 11ο αἰῶνα (δ.π., σ. 224), τὴν με ἀ.α. 73 (ποῦ σήμερα ἔχει μεταφερθεῖ στὸ Μπεξεστένι τῆς πόλεως) στὸ πρῶτο μισό τοῦ 11ου αἰῶνα (δ.π., σ. 94, 225). Σὲ ὁρισμένα παραδείγματα σαρκοφάγων τὰ κυπαρίσσια ἢ φοινικόφυλλα ξεφυτρώνουν καὶ με μιὰ μαλακὴ κίνηση πλαισιώνουν καὶ προστατεύουν συμμετρικὰ τὸ (διπλὸ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση) σταυρὸ, ὅπως στὸ ἀνάγλυφο τοῦ θαρακίου ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐξαγωνικὸ κιβώριο τοῦ τάφου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, (Γ. καὶ Μ α ρ ί α Σ ω τ η ρ ί ο υ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ἐν Ἀθήναις 1952, πίν. 55, εἰκ. β, σ. 179) ποῦ οἱ Σωτηρίου χρονολογοῦν πρὶν ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα (δ.π., σ. 179) καὶ ὁ Α. G r a b a r (Sculptures byzantines, II, πίν. LXXXIa-d, σ. 103) στὸ 12ο ἢ 13ο αἰῶνα. Τὴν ἴδια κίνηση ἔχει καὶ φοινικόφυλλο ποῦ ξεφυτρώνει ἀπὸ τὴ βάση σταυροῦ στὴν ψευδοσαρκοφάγο ἀρ. 23 τῆς Ροτόντας (Θ ε ο ρ ρ. Πα ζ α ρ ᾶ ς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, πίν. 18) ποῦ ὁ Παζαράς χρονολογεῖ (δ.π., σ. 232) στὸν 11ο-12ο αἰῶνα. Τὴν ἴδια παράσταση συναντοῦμε σὲ ψευδοσαρκοφάγο τῶν τουρκικῶν λουτρῶν τῆς Βέροιας, ὅπου τὰ φοινικόφυλλα ἔχουν τὴν ἴδια συστροφή καὶ πλασμό (Θ ε ο ρ ρ. Πα ζ α ρ ᾶ ς, δ.π., πίν. 7β, σ. 231). Στὴν ἴδια κατηγορίαν ἀνήκει καὶ τὸ φοινικόφυλλο ποῦ πλαισιώνει τὶς ἄκρες τῆς ψευδοσαρκοφάγου τῆς Συλλογῆς τῆς Ροτόντας (ἀρ. ΑΓ 221) ποῦ ὁ Θ ε ο ρ ρ. Πα ζ α ρ ᾶ ς χρονολογεῖ ἐπίσης στὸν 11ο αἰῶνα (Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 19β, σ. 226). Στὴν ἴδια κατηγορίαν θὰ τοποθετούσαμε καὶ τὸ ἄλλο τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Σμύρνης (Ἀ ν α σ τ ᾶ σ ι ο ς Κ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε., Γ', 1937, εἰκ. 23, σ. 14). Μεγαλύτερη συστροφή ἔχουν τὰ φοινικόφυλλα, μιὰ καὶ ἐγγράφονται μάλιστα μέσα σὲ κύκλο, στὶς σαρκοφάγους τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Βέροιας (Θ ε ο ρ ρ. Πα ζ α ρ ᾶ ς, δ.π., πίν. 11, σ. 2) καὶ τῆς Πετροβίτσας ποῦ φυλάσσεται σήμερα στὸ Μουσεῖο Ἰωαννίνων (Α. G r a b a r, Sculptures byzantines, II, πίν. LXXVIII c) ποῦ καὶ τὰ δύο ἀνήκουν στὸν 11ο-12ο αἰῶνα. Τελευταῖο παράδειγμα στὴν ομάδα τῶν ἀναγλύφων ποῦ τὰ κυπαρίσσια ἔχουν τὴ μεγίστη συστροφή καὶ ἀγκαλιάζουν τὸ σταυρὸ εἶναι τοῦ Μουσείου τοῦ Ἡρακλείου, ποῦ δημοσίευσε ὁ Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς (Προστόμιον τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, Α.Δ., 9, 1924-25, 188, εἰκ. 1) καὶ χρονολογεῖ τὸ 12ο ἢ 13ο αἰῶνα (δ.π., σ. 191). Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε καὶ τὴ λατρεῖα τῶν δέντρων ἥδη ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ. Τὰ ἱερὰ δέντρα λατρεύονταν ταυτόχρονα καὶ ὡς κατοικία τῆς θεότητας (πρβλ. ταῦτιση τῆς ἱερῆς δρυὸς ὡς κατοικίας τοῦ Δία Ὀμηρος, Ἰλ. Ε', 693: «τῇ περικαλεῇ φηγῷ»). Ἀλλὰ καὶ ἡ αἰγυπτιακὴ θεὰ Ἀτάρ, ὅπως καὶ ὁ Μίθρας σὲ παραστάσεις βλέπουμε νὰ ἀναδύονται ἀπὸ ἱερὰ δένδρα. Πρβλ. Κ ω ν σ τ. Κ α λ ο κ ῦ ρ η ς, Τὰ ἱερὰ δένδρα καὶ τὸ ἐξ Ἀνατολῆς καταγόμενον δένδρον τῶν Χριστουγέννων, «Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ.» 18 (1973) καὶ Μελετήματα Χριστιανικῆς Ὁρθοδόξου Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 397, 399. Ἀ ν ν α Ἀ π ο σ τ ο λ ᾶ κ η, Διόνυσος Δενδρίτης Α.Ε. (1942-44) 79 κ.ε. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους, στὸ συριακὸ τουλάχιστον ἔθνος, κατὰ τὶς λειτουργίες ἐστήνονταν συμμετρικὰ στὴν ὄραία πύλιν τὸ τέμπλον δύο πολυκάνδυλα σὲ μορφὴ δένδρων ποῦ φωταγωγοῦνταν, κατὰλοιπα προφανῶς πανάρχαιες δενδρολατρεῖαι. Μακρινὴ ἀνάμνηση ἐκείνων εἶναι πιθανόν καὶ τὰ σημερινὰ μανουάλια ποῦ τοποθετοῦνται συμμετρικὰ στὰ εἰκονοστάσια τῶν ὀρθοδόξων ναῶν ποῦ ἡ πλουσιότερη ἐκφραστὴ τους εἶναι τὰ ἀργυρὰ δενδρόμορφα, φυτόμορφα μανουάλια τῶν καθολικῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Δὲν πρέπει τέλος νὰ παραβλέψουμε

στό ανάγλυφο της Ζίχνας (πίν. 1-3)¹, άλλοτε από τις βαθμίδες της βάσεως², κάποιτε ανεξάρτητα κάτω από τη βάση του σταυρού³ και άλλοτε, ή ίδια ή βάση του σταυρού συνεχίζεται και διαμορφώνεται φυτομορφικά⁴ (εικ. 8).

τὸν πένθιμο συμβολισμό του κυπαρισσιοῦ. Ὁ Βιργίλιος στὴν Αἰνείαδα (VI, 216) ὀνομάζει τὸ κυπαρίσσι νεκρικό (feralis). Πρβλ. Π. Λεκατσᾶς, Ἡ ψυχὴ. Ἡ ἰδέα τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἀθανασίας τῆς καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ θανάτου, Ἀθήναι 1957 σ. 85. Γ. Δημητροκάλλης, Ἡ ὑπὸ τῶν Ἡλείων χρήσις ξύλων λεύκης κατὰ τὰς θυσίας τοῦ Διός, «Επετηρίς τῆς Ἐταιρείας Ἡλειακῶν Μελετῶν», τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1983, σ. 16. Τὴ συσχέτιση τοῦ κυπαρισσιοῦ μὲ τοὺς νεκροὺς διαπιστώνουμε καὶ σὲ παράσταση δακτυλιόιθου ἀπὸ Ἰασπῆ μὲ παράσταση μιθραϊκῆ, τοῦ Μουσείου τῆς Φλωρεντίας, ὅπου μέσα στὸ φύλλωμα κυπαρισσιοῦ διακρίνεται νεκροκεφαλὴ. S a l o m o n R e i n a c h, Pierres gravées, Paris 1895, σ. 66, πίν. 67, 78 (1). Πρβλ. τέλος καὶ Γ. Σπαταλάς, Τὸ κυπαρίσσι στὴν ποίηση, «Περιοδικὸ Μεγάλῃ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ» 51(13.2.927)4-5.

1. Ἐδῶ μπορούμε νὰ διακρίνουμε δύο παραλλαγές. Ἀρχαιότερος εἶναι ὁ τύπος ὅπου οἱ δύο συμμετρικοὶ μίσχοι φυτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ, ὅπως στὸ παράδειγμα τοῦ σταυροῦ τῆς τοιχογραφίας στὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἀγίου Βασιλείου, κοντὰ στὴ Σινασό (Ann Wharton Epstein, The 'Iconoclast' Churches of Cappadocia, «Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies. University of Birmingham, March 1975», Centre of Byzantine Studies. University of Birmingham, χ. χρον., σ. 106, εἰκ. 23) τοῦ τέλους τοῦ 9ου, ἀρχῶν 10ου αἰῶνα (δ.π., σ. 111).

2. Ὅπως σὲ ἀνάγλυφο τοῦ Ὁσίου Λουκά στὸ Ἀλιβερί τῆς Εὐβοίας (τοῦ 1010). A. Grabar, Sculptures byzantines, II, πίν. XXVIIId, σ. 60.

3. Ὅπως στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ὁσίου Λουκά, δ.π., καὶ στὸ ἀργυρὸ κάλυμμα τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου. O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, N.Y. 1961, σ. 560, εἰκ. 343.

4. Ἐχομε ἀρχαιότατα παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ τύπου τοῦ σταυροῦ, ποὺ εὐκόλα ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὴ μορφολογία τοῦ ἰδίου τοῦ σταυροῦ, ὅπως σὲ ἀνάγλυφο τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰῶνα ποὺ βρέθηκε στὴν ἐξέδρα μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἐπισκοπικὴ ἐκκλησίαν τῶν Στόβων. Ernst Kitzinger, A Survey of the Early Christian Town of Stobi, D.O.P. 3 (1946) 116. Σὲ χυμώδεις μίσχους ἀκανθὰς καταλήγει τὸ κάθετο σκέλος τοῦ σταυροῦ, ποὺ στρέφονται συμμετρικά (ὅπως στίς γνωστὲς ὅσμιες λαϊκὲς ἀπεικονίσεις τῆς Γοργόνας τοῦ μύθου μὲ τὶς διχαλωτὲς οὐρὲς ψαριοῦ), στὴ σαρκοφάγῳ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ τόσο συχνὰ παρατέμπουμε (Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, δ.π., πίν. 58b). Ἀλλὰ καὶ σὲ μεταγενέστερα παραδείγματα ἀπαντιεῖται τὸ φαινόμενο, ὅπως σὲ θωράκιο τῆς φιάλης τῆς Μονῆς Μ. Λαύρας στὸν Ἀθῶ (O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, N.Y. 1961, σ. 711, εἰκ. 455. Lascarina Bouras, Some Observations on the Grand Lavra Phiale at Mount Athos and its Bronze Strobillion, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. Η', 1975-76, πίν. 47a, καὶ σ. 86, ὅπ.σ. 11), σὲ σαρκοφάγῳ στὸ Πρωτάτο τῶν Καρυῶν, σὲ θωράκιο τέμπλου ἐντοιχισμένου ἐξωτερικά στὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ στὴ Μονὴ Σωτήρος στὸ Γαλαξίδι, σὲ ἐντοιχισμένο ἀνάγλυφο στὸ καθολικὸ τῆς Καισαριανῆς (Μαν. Χατζηδάκης, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, χ. χρον., σ. 112), ὅπως καὶ σὲ ἀπεικονίσεις βυζαντινῶν εἰκονισμῶν τοῦ θησαυροῦ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Halberstadt (No 24 καὶ 26) (A n d r e a s G r a b a r, Quelques reliquaires de Saint Démétrios et le martyrium du Saint à Salonique, D.O.P. 5 (1950) εἰκ. 12, 14, σ. 6, 7). Σὲ ἀνάγλυφα, ἐπίσης, ποὺ βρίσκονται στὴ βασιλικὴ τῆς Ἀγίας Σοφίας στὴν Ἀχρίδα (St Sofia of Ochrida. UNESCO, Paris 1953, σ. 10). Θὰ μπορούσαμε ὅμως νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ ἕνα μεγάλο πλῆθος παραδειγμάτων ποὺ φθάνουν μέχρι τὸ

Ἐδῶ ἀκριβῶς βρισκόμαστε μπροστὰ στὴν πιὸ ρεαλιστικὴ παράσταση καὶ ταύτιση τοῦ ξύλου τοῦ σταυροῦ μὲ ἓνα ὀλοζώντανο φυτὸ, μὲ τὴν ἴδια τὴν ἐννοια τῆς βλαστήσεως, μὲ τὸ *ξύλον τὸ ζωοποιόν*, τὸ *δένδρον τῆς ζωῆς*, μὲ ἓνα σύμβολο τοῦ νοητοῦ Παραδείσου (εἰκ. 6, 7).

Ἀπὸ τὰ προηγούμενα διαπιστώνουμε πὼς καὶ ἀπὸ τὴν κίνηση τῶν δύο συμμετρικῶν κυπαρίσσιδων ἢ φοινικόφυλλων, ποὺ μὲ διάφορους τρόπους ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ, μπορούμε νὰ προσδιορίσουμε τὰ χρονολογικὰ ὅρια τοῦ ἀνάγλυφου. Ἔτσι τὰ πλέον λειτουργικὰ σχήματα, ὅπου τὰ κυπαρίσσια ταυτίζονται μὲ κομψότητα καὶ δυναμικὰ ἀγκαλιάζουν προστατευτικὰ τὸ σταυρό, ἀνήκουν σὲ μιὰ μεταγενέστερη ἐποχὴ, στὸ 12ο καὶ 13ο αἰῶνα, ἐνῶ ἀντίθετα τὰ πιὸ συγκρατημένα ἀνήκουν γενικότερα στὸν 11ο.

Εἰκ. 8. Ἐξέλιξη τύπου ἰσοσκελοῦς συμμετρικοῦ σταυροῦ σὲ φυλλοφόρο (ὁ σταυρὸς τοῦ πρώτου διάχωρον τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας· πλν. 1).

Εἰδικότερα παραδείγματα, ὅπου τὰ συμμετρικὰ κυπαρίσσια ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση μὲ ἓναν παλμὸ καὶ μιὰ συστροφή, ὅπως τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας, εἶναι ἐκεῖνα τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἀττάλειας¹ καὶ ἓνα ἄλλο σὲ θωράκιο τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου τῆς βασιλικῆς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τῶν Σερρών ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο Ὁρλάνδο τὸν 11ο αἰῶνα².

Στὸ παράδειγμα αὐτὸ τὰ δύο κυπαρίσσια ἀκολουθοῦν ἀκριβῶς τὴ μορφολογικὴ λύση τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας καὶ τὸ στέλεχος (ὁ κορμὸς τους) ξεφυτρώνει μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο ἀπὸ τὴ βάση, ὅπου ἐλαφρὰ ἐφάπτεται

14ο αἰῶνα (πρβλ. Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., Ε', 1939-1940, 103, εἰκ. 51, καὶ παραδείγματα ποὺ δημοσιεύονται στὸ *Искусство Византии В Собраниях СССР. «Ускусство XIII Века»*, Москва 1977, εἰκ. 908, στὴν πίσω ὀψη μεταλλικοῦ εἰκονιδίου τοῦ 13ου αἰῶνα).

1. Otto Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, R.Q. (1970) 165, εἰκ. 2.

2. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Ε' (1939) 160, εἰκ. 6, σ. 161, εἰκ. 7, σ. 106.

οριζόντια, και μετά, απότομα, καιά όρθή γωνία, στρέφεται προς τὰ ἐπάνω γιὰ νὰ ἀκουμπήσει ἡ κορφή τους στοῦ κέντρο τοῦ σταυροῦ.

Σὲ ἓνα ἄλλο ἐπίσης παράδειγμα βλέπουμε τὰ συμμετρικά δέντρα νὰ ξεφυτρώνουν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τὰ δύο μικρότερα κυπαρισσάκια ἀπὸ τὸ κέντρο καὶ νὰ συστρέφονται μὲ τὴν ἴδια κομπόττητα στὰ ἀνώτερα διάχωρα. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἐντοιχισμένο θωράκιο, στὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, στοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Σωτῆρος στοῦ Γαλαξειδί¹ (πίν. 9). Πρὶν ἐγκαταλείψουμε τὸ σταυρὸ τοῦ πρώτου διαχωροῦ τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας, θὰ πρέπει νὰ συμπληρώσουμε τὶς παρατηρήσεις μας καὶ μὲ τὴν ἀναφορὰ σὲ ἓνα ἄλλο παράδειγμα μιᾶς σαρκοφάγου ποῦ βρίσκεται ἐπίσης στὶς γειτονικὲς μὲ τὴ Ζίχνα Σέρρες. Πρόκειται γιὰ τὴν ψευδοσαρκοφάγο ποῦ φυλάσσεται στοῦ Μπεζεστένι τῶν Σερρῶν καὶ ποῦ δημο-

Εἰκ. 9. Σκαρίφημα τῆς πίσω ὀψews σαρκοφάγου ποῦ βρίσκεται σήμερα στοῦ Μπεζεστένι τῶν Σερρῶν.

σίευσε ὁ Θεοχ. Παζαράς². Στὴν πίσω ὀψη τῆς σαρκοφάγου αὐτῆς εἰκονίζονται τρεῖς σταυροί. Ὁ πρῶτος ὀριστερὰ εἶναι ὁμοιος μὲ τὸ σταυρὸ τοῦ ὀριστεροῦ διαχωροῦ τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας (εἰκ. 9). Τὴ σαρκοφάγο αὐτὴ χρονολογεῖ ὁ Παζαράς στοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 11ου αἰῶνα³.

Ἡ μορφὴ ὅμως τῶν δύο σταυρῶν τῆς σαρκοφάγου αὐτῆς, τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου, συνδέεται τυπολογικὰ καὶ μὲ μιὰν ἄλλη, μὲ ἀκρίβεια χρονολογημένη σαρκοφάγο ποῦ, ἐπίσης, βρίσκεται στὶς Σέρρες, στοῦ προαύλιου τῆς βασιλικῆς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, τὴν ὁποία δημοσίευσα τὸ 1965⁴. Ἡ δευτέρη αὐτὴ σαρκοφάγος τῶν Σερρῶν κοσμεῖται στὴν ὀψη τῆς μὲ τρεῖς σταυροὺς ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ κεντρικὸς μοιάζει μὲ τὸν τρίτο (δεξιὰ) τῆς

1. Παρόμοια κυπαρίσσια ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὸ σημεῖο συναντήσεως τῶν κεραϊδῶν τοῦ σταυροῦ καὶ σὲ θωράκιο ἐντοιχισμένο ἀνάποδα στὴν πρόθεση, στὸν Ἅγιο Βλάσιο τῆς Βέροιας.

2. Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, ὁ.π., πίν. 5γ.

3. Θεοχ. Παζαράς, ὁ.π., σ. 220

4. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου. Πρώτη περίοδος ἐργασιῶν καθαρισμοῦ (1965), Ε.Ε.Π.Σ. Α.Π.Θ. Β' (1965-66) 167, εἰκ. 16.

σαρκοφάγου στο Μπεζεστένι και οι δύο συμμετρικοί με τὸν κεντρικό¹. Ἡ σαρκοφάγος αὐτὴ τῆς Μητροπόλεως τῶν Σερρών, τοῦ πρωτοσπαθάριου καὶ στρατηγοῦ Ἰωάννη, χρονολογεῖται στὸ 1050. Μὲ τὶς ἐπιμέρους ὁμοιότητες τῶν σταυρῶν στὶς δύο αὐτὲς σαρκοφάγους τῶν Σερρῶν συνδέεται καὶ τὸ δικό μας ἀνάγλυφο, ὅπου ἐμφανὴς εἶναι ἡ μορφολογικὴ του συγγένεια μὲ τὸν πρῶτο σταυρὸ τῆς σαρκοφάγου τοῦ Μπεζεστενιὸς τῶν Σερρῶν (εἰκ. 1, 9).

Στὶς ὁμοιότητες αὐτὲς ποὺ ἐπισημάνθηκαν καὶ στὴ χρονολογικὴ προσέγγιση θὰ ἤθελα, ἀπὸ τώρα νὰ τονίσω, καὶ τὴν τοπογραφικὴ γειτονία τῶν γλυπτῶν ποὺ συγκρίνουμε, καὶ ποὺ ἀναμφισβήτητα ἀποτελεῖ ἓνα ἰσχυρὸ πρόσθετο στοιχεῖο ποὺ συντείνει στὰ κοινὰ στοιχεῖα καὶ τὶς μορφολογικὲς συγγένειες.

Ἡ μορφολογία τοῦ σταυροῦ ποὺ εἰκονίζεται στὸ δεξιὸ διάχωρο τοῦ θραύσματος τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας εἶναι ἀπλή. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἰσόπαχα στελέχη ποὺ ἀπολήγουν σὲ στρογγυλεμένες ἄκρες. Ὁ πλάσμις τῶν κεραίων σχηματίζει ἓνα ἐλαφρὸ ἀνάγλυφο ποὺ ταπεινώνεται στὰ περιθώρια ποὺ τονίζουν τὸ περίγραμμα τοῦ σχήματος τοῦ σταυροῦ (πίν. 3, εἰκ. 1). Στὸ σημεῖο συναντήσεως τῶν κεραίων ὑπάρχει ἓνα «δέσιμο» σὲ σχῆμα Χ. Τὸ διπλὸ περίγραμμα τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ καὶ τὸ δέσιμο μὲ σχοινὶ «χιαστί» τὸ συναντοῦμε σὲ πολλὰ βυζαντινὰ ἀνάγλυφα².

Θεωρητικὰ ἡ μορφολογικὴ αὐτὴ παραλλαγὴ τοῦ σταυροῦ μποροῦμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ἀκολουθεῖ τὴ σχηματικὴ ἐξέλιξη τῆς εἰκόνας 10, ὅπου τὸ παράδειγμα τοῦ κεντρικοῦ σταυροῦ, στὸ θωράκιο τῆς Ζίχνας, κατέχει τὴ δευτέρη θέση. Ἡ μορφή αὐτὴ τοῦ ἀνάγλυφου ἀπαντιέται καὶ σὲ διπλοὺς σταυροὺς (εἰκ. 10, 2α)³. Στὴν πιὸ πάνω τυπολογία τοῦ σταυροῦ μὲ τὶς στρογ-

1. Πρβλ. καὶ Θεοχ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν 1β.

2. Παρόμοιοι σταυροὶ ὑπάρχουν ἐντοιχισμένοι καὶ στὴν ἐξωτερικὴ δυτικὴ ὄψη στὴ δευτέρη κόγχη ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς εἰσόδου, στὸ κατεστραμμένο καθολικὸ τῆς Μονῆς Τσάγεζι (ἀδημοσίευτα).

3. Ὅπως σὲ θωράκιο φιᾶλης τῆς Ι. Μ. Μεγίστης Λαύρας στὸ Ἅγιον Ὅρος (Θεοχ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 14), σὲ θωράκιο τοῦ ἐξαγωνικοῦ κιβωρίου τοῦ Ἀγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ οἱ Γ. καὶ Μαρίας Ὁμολογίου (Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ἐν Ἀθήναις 1932, σ. 179) χρονολογοῦν πρὶν ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα, στὴ σαρκοφάγο (ἀρ. εὐρ. ΑΓ 274) τῆς Συλλογῆς τῆς Ροτόντας, ποὺ ὁ Θεοχ. Παζαράς, («Βυζαντινά», 9, 1977, ἀ.ἀ. 48, πίν. XXVII, 48, σ. 82, εἰκ. 8) χρονολογεῖ στὸν 11ο αἰώνα (δ.π., σ. 81), καὶ τῆς Πετροβίτσας τοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων, ποὺ ἀναφέραμε καὶ στὰ προηγούμενα μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐξετάσεως τῶν φοινικόφυλλων ποὺ συστρέφονται ἐντονότερα, καὶ ποὺ ὁ Α. Gragar (Sculptures byzantines, II, πίν. LXXVIIIc) χρονολογεῖ στὸ 12ο αἰώνα, καὶ ἄλλα (πρβλ. Ἀ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Β', 1936, σ. 37). Προσθέτουμε ἐπίσης τὰ παραδείγματα τῆς σαρκοφάγου στὴν Ἱ. Μ. Παντοκράτορος τοῦ Ἀγίου Ὁρους (Θεοχ. Παζαράς, δ.π., πίν. 15β), τῆς σαρκοφάγου (ΑΓ 252), ἀρ. 20, τοῦ Θεοχάρη Παζαρά (δ.π., πίν. 16, σ. 45) (πρβλ. καὶ παλιότερη, διαφορετικὴ ἀποκατά-

γυλεμένες γωνίες θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και τὰ παραδείγματα ὅπου οἱ ἀπολήξεις τῶν κεραίων διαμορφώνονται σὲ κύκλους¹ (εἰκ. 10,3 καὶ 3α).

Εἰκ. 10. Θεωρητικὴ τυπολογικὴ ἐξέλιξη τοῦ σταυροῦ τοῦ δεύτερου διάχωρου τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας.

σταση τοῦ ἴδιου στὰ «Βυζαντινά», 9, 1977, σ. 57, εἰκ. 3 καὶ πίν. XIII3), τῆς σαρκοφάγου (ΑΓ 274) τῆς Συλλογῆς τῆς Ροτόντας (Θεοχ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, ὁ.π., σ. 47, πίν. 18β), τῆς σαρκοφάγου στὴ Μονὴ Ὀλυμπιώτισσας τῆς Ἐλασσόνας (Θεοχ. Παζαράς, ὁ.π., πίν. 31), τῆς σαρκοφάγου στὸ προαύλιο τῆς Μητροπόλεως τῶν Σερρών (σήμερα στὸ Μπεζεστένι) (ἀρ. ἐνρ. 252) (Θεοχ. Παζαράς, ὁ.π., πίν. 72α), τῆς σαρκοφάγου στὴ Μ. Βλαχέρνας τῆς Ἀρτας (Ἀναστ. Κ. Ὀρλάνδος, Ἡ παρά τὴν Ἀρταν μονὴ τῶν Βλαχερνῶν, Α.Β.Μ.Ε., τ. Β', 1936, σ. 35, εἰκ. 30, 31, σ. 49, 50 (13ος αἰ.). Μεταγενέστερη ὅλων εἶναι ἡ σαρκοφάγος στὸ ναὸ τῆς Μεταμορφώσεως στὸ Χορτιάτη (Θεοχ. Παζαράς, ὁ.π., πίν. 29α) ποὺ χρονολογεῖται τὸν 14ο αἰώνα. Διπλὸς σταυρὸς ἐπάνω σὲ βαθμωτὴ βάση, ὁραδισμα σαρκοφάγου ποὺ μοιάζει υπερβολικὰ μορφολογικὰ μὲ τὸ δεύτερο σταυρὸ τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας εἶναι ἐντοιχισμένοι στὴ δυτικὴ ὄψη τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Τσάγεζι (ἄδημοσίευτη). Σ'αὐτὸ πρόσθεσε καὶ θωράκιο ἐντοιχισμένο στὸ δυτικὸ τοῖχο ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Θεολόγου στὴ θεσσαλικὴ Μελίβοια, τοῦ 11ου αἰώνα, μὲ διπλὸ σταυρὸ ποὺ ἐφάπτεται σὲ κλιμακωτὴ (μὲ ἑπτὰ βαθμίδες) βάση καὶ γύρω πλαισιώνεται ἀπὸ πλούσιες καὶ χυμώδεις κλιματίδες. Ὁ Ν. Νικονάνος πιστεύει ὅτι «ὡς πρὸς τὰ θέματα καὶ τὴν τεχνικὴ ὁμοιάζει πρὸς τὰ θωράκια τοῦ 11ου αἰώνα τῆς γειτονικῆς παρὰ τὸ Τσάγεζι Μονῆς τῆς Παναγίας (καὶ Ἁγίου Δημητρίου)». Πρβλ. Ν. Νικονάνος, Α.Δ.26 (1971) Χρονικά, 307, πίν. 278γ. Τοῦ ἴδιου, Ἐρευνα στὴν ἐπαρχία Ἁγιάς Λαρίσης, «Ἀρχεῖον Θεσσαλικῶν Μελετῶν» Β' (1973) 46, εἰκ. 5.

1. Ὅπως σὲ πολλὰ ἀνάγλυφα ἐντοιχισμένα στὴ Γοργεσιήκκο τῶν Ἀθηνῶν (Κ. Μι-

Συμμετρικά, στα άνω διάχωρα που σχηματίζει το κάθετο με το οριζόντιο στέλεχος του κεντρικού σταυρού, υπάρχουν δύο ρόδακες διαφορετικής μορφής. Ο άριστερός άποτελείται από ένα οκτάφυλλο και ο δεξιός από ένα δεκαεξάφυλλο άνθος, με στενότερα, σπαθωτά φύλλα (πίν. 3, εικ. 1). Το διακοσμητικό αυτό θέμα είναι γνωστό από πολύ παλιά και το άπαντούμε να συνοδεύει σταυρούς ζωγραφισμένους σε τοιχογραφίες ναών, αλλά και σε ανάγλυφα σε θωράκια ή βυζαντινές σαρκοφάγους¹.

Από τη βάση του σταυρού του δεύτερου τόξου της σαρκοφάγου της Ζίχνας ξεκινούν δύο κλωνάρια, που καταλήγουν το άριστερό σε ένα εφτάφυλλο και

ch e l - A. S t r u c k, Die Mittelbyzantinischen Kirchen Athens, «Ath. Mitteilungen», XXXI, 1906, 279-324, εικ. 5, 10), ή άλλα έντοιχισμένα στο καθολικό του Όσίου Λουκά (Α. Φιλίππιδου - Μπούρα, Ό εξωνάρθηκας του καθολικού του Όσίου Λουκά Φωκίδος, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδ. Δ', τ. ΣΤ', 1970-72, πίν. 14, 1), που ή Λασκαρίνα Φιλίππιδου-Μπούρα χρονολογεί στο 12ο αιώνα (δ.π., σ. 24), ή της Συλλογής του Βυζαντινού Μουσείου της Άθηνας (ά.ά. 988) που προέρχεται από τη Συλλογή του Θησείου και που χρονολογείται το 10ο αιώνα. Τόν ίδιο αιώνα χρονολογείται και σταυρός, με τη μορφή που εξετάζουμε, επάνω σε βαθμωδωτή βάση, με κλιματίδες και ξεφυτρώνουν συμμετρικά από το δεύτερο σκαλοπάτι της βάσεως, στη σαρκοφάγο (ΑΓ 752+350) της Συλλογής της Ροτόντας (Θ ε ο χ. Παζαράς, Άνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 17α, σ. 213). Στην δψη, επίσης, σαρκοφάγου της Άγοράς Άθηνών υπάρχει παρόμοιος σταυρός που ό Α. G r a b a r (Sculptures byzantines, II, πίν. LXXIXb, b: no 87, σ. 104) χρονολογεί το 12ο αιώνα, στη σαρκοφάγο του Άγίου Νικολάου της Πορταριάς (του 11ου αι.) (Θ ε ο χ. Παζαράς, δ.π., πίν. 32α, σ. 224), στη σαρκοφάγο της Μητροπόλεως στην Άρτα του τέλους του 12ου αιώνα (Θ ε ο χ. Παζαράς, δ.π., πίν. 40β, σ. 237, και άλλου).

1. Πρβλ. αντίστοιχο θέμα σε θωράκιο της Συλλογής της Ροτόντας του Άγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη, του 2ου μισού του 9ου αιώνα (άρ. έδρετ. ΑΓ 252) (Θ ε ο χ. Παζαράς, «Βυζαντινά», 9, 1977, 57, εικ. 3, (ά.ά. 23), στον Όσιο Λουκά Εδβοίας (Άλιβέρι) (Α. G r a b a r, Sculptures byzantines, II, Pl. XXVIIId) που χρονολογείται το 1010 (δ.π., σ. 60), σε σαρκοφάγο της Μ. Πεντέλης (Άναστ. Κ. Όρλάνδος, Ε.Μ.Μ.Ε., τ. Γ', 1931, σ. 190, εικ. 254, σ. 191) ή σε πλάκα του Βυζαντινού Μουσείου Άθηνών (Γ. Α. Σωτηρίου, Όδηγος του Βυζαντινού Μουσείου Άθηνών, έν Άθήναις 1924, σ. 36, εικ. 16). Παρόμοιοι ρόδακες υπάρχουν στις ίδιες θέσεις και στο ανάγλυφο της Άγίας Σοφίας της Θεσσαλονίκης που πρωτοδημοσίευσε ό Καλλιγας και που σήμερα υπάρχει στη Συλλογή της Ροτόντας (ΑΓ 236) (Θ ε ο χ. Παζαράς, δ.π., πίν. 23α) του τέλους του 11ου αιώνα (δ.π., σ. 224), στη σαρκοφάγο του Άγίου Νικολάου Πορταριάς, του 11ου αιώνα (Θ ε ο χ. Παζαράς, δ.π., πίν. 32α, σ. 225), σε σαρκοφάγο της Συλλογής της Παρηγορητισσας στην Άρτα, του 11ου αιώνα (Θ ε ο χ. Παζαράς, δ.π., πίν. 40α, σ. 229), στη σαρκοφάγο της αλκής του Βουλευτικού στο Ναύπλιο (Θ ε ο χ. Παζαράς, δ.π., πίν. 62, σ. 233) του 11ου-12ου αιώνα, σε σαρκοφάγο της Μονής Πετράκη στην Άθήνα (Θ ε ο χ. Παζαράς, δ.π., πίν. 56, σ. 230), του 11ου-13ου αιώνα, όπου και φαίνεται πως εξαντλείται το θέμα. Το παλιότερο, από όσο γνωρίζω, παράδειγμα υπάρχει στο Άρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινουπόλεως με ά.ά. 7766, με χιτιτική έπιγραφή, από την περιοχή του Erkek κοντά στην Καισάρεια, όπου, άργότερα, τον 7ο αι.μ.Χ., χάραξαν το χριστιανικό επιτύμβιο ανάγλυφο (ψευδοχαϊσκάρι) επάνω στο βασάλτη.

τὸ δεξιὸ σὲ ἓνα ἐξάφυλλο ἀνθέμιο (πίν. 3). Ὁ τρόπος αὐτὸς διακοσμήσεως τῶν κάτω διαχώρων τοῦ σταυροῦ, ὅπου τὰ κλωνάρια δὲν σχετίζονται μὲ τὸ ἴδιον τὸ στέλεχος τοῦ σταυροῦ, ἀλλὰ ἀπλῶς τὸν περιβάλλουν, τὸν «ἀναδεικνύουν», θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ σὰν μιὰ ἐξέλιξη τοῦ ἀρχικοῦ σχήματος ποὺ σὲ ἓνα ἐπόμενο στάδιο οἱ κλώνοι φυτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ ἴδιου τοῦ σταυροῦ¹ διχάζοντάς την κάποτε ἐντονότατα² (εἰκ. 11).

Εἰκ. 11. Θεωρητικὴ τυπολογικὴ ἐξέλιξη τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ σταυροῦ τοῦ δευτέρου διάχωρου τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας σὲ φυλλοφόρο.

1. Ὅπως στὴ σαρκοφάγο ἀπὸ τὴν Ἀττάλεια (Otto Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, R.Q. 1970, σ. 165, εἰκ. 2), ἢ ὅπως στὸ σταυρὸ ποὺ φυλάσσεται στὸ θησαυροφυλάκιο τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Halberstadt (No 24) (André Grabar, *Quelques reliquaires de Saint Démétrios et le martyr du Saint à Salonique*, D.O.P. 5, 1950, εἰκ. 12, καὶ σ. 6), ἢ σὲ ἀνάγλυφο τῆς φιάλης τῆς Ἱ. Μ. Μεγίστης Λαύρας (Laskarina Bouras, *Some observations on the Grand Lavra phiale at Mount Athos and its bronze strobilion*, Δ.Χ.Α.Ε., περ. Δ', τ. Η', 1975-76, σ. 86, πίν. 47α).

2. Τὰ παραδείγματα τῶν ἀναγλύφων τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Σουβάλας ἢ Χαρ. Μάρλα τοποθετοῦσε στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰώνα, χρονολογία ἴσως ὑπερβολικὰ πρῶμην (Χαρ. Μ π ἄ ρ λ α, Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Σουβάλας, «Χριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον», τ. Δ', Ἀθῆναι 1967-68, πίν. ΧCIVα, γ, σ. 310, εἰκ. 5, σ. 328). Ἄλλο ἀντίστοιχο παράδειγμα ὑπάρχει στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν (ἀρ. εὔρ. 343) (G. Sotiriou, *Guide*, σ. 177, εἰκ. 9d). Ὑπερβολικὰ χυμώδη εἶναι τὰ φυλλώματα φυλλοφόρου σταυροῦ ποὺ κοσμεῖ ἐπικράνο (:) (Stone object) ποὺ βρεθῆκε στὴν *ἐξέδρα* ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ἐπισκοπικὴ ἐκκλησία τῶν Στόβων, ποὺ ὁ ἐκδότης τοῦ χρονολογεῖ στὰ τέλη τοῦ 6ου ἢ τὸν 7ο αἰώνα (Ernst Kitzinger, *A Survey of the Early Christian Town of Stobi*, D.O.P., 3, 1946, εἰκ. 154, σ. 116. Πρβλ. καὶ ἀντίστοιχο τοῦ Μουσείου τῆς Σμύρνης. Ἀ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε', σ. 102). Ἐναν παρόμοιο σταυρὸ, ὅπου στίς ἄκρες τῶν ὀριζόντιων κεραίων τὸν ἀπεικονίζονται ὑπερμεγέθεις ρόδακες καὶ ποὺ ἡ βάση του διχάζεται, θεωρεῖ ἢ Χαρ. Μ π ἄ ρ λ α, μεταγενέστερο τῶν ἀναγλύφων τῆς Σουβάλας, δηλαδὴ μετὰ τὸν 7ο μ.Χ. αἰώνα («Χριστήριον εἰς Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδον», Δ', 1967-68, 327, καὶ Π. Λ α ζ α ρ ῖ δ η ς, Α.Δ. 19, 1964, Χρονικά, σ. 230, πίν. 271α). Παρόμοιοι σταυροὶ ὅμως ἀπεικονίζονται καὶ σὲ φρέσκα τῆς ἰδίας ἐποχῆς, ὅπως αὐτὸς στὸν Ἅγιο Βασίλειο τῆς Συνασοῦ, τοῦ 9ου-10ου αἰώνα, μὲ ἐντονα διχαλωμένῃ τὴ βάση, ἡ ὁποία τελικὰ διακλαδίζεται σὲ δύο ὑπερβολικὰ σαρκώδη συμμετρικὰ φύλλα (Ann Wharton Epstein, *The 'Iconoclast' churches of Cappadocia, 'Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies. University of Birmingham. March 1975'», σ. 106, εἰκ. 23, σ. 107). Σημαντικοὶ γιὰ τὴ μελέτῃ τῆς τυπολογίας*

Ἡ κατάταξη αὐτὴ ποὺ ἐπιχειρήσαμε στὴν εἰκόνα 11 δὲν ἀποτελεῖ χρονολογικὴ ἐξέλιξη, ἀλλὰ ἐγινε γιὰ νὰ κατανοηθεῖ καλύτερα ἡ μορφολογία τοῦ σταυροῦ καὶ ἡ συσχέτιση τοῦ τύπου αὐτοῦ ποὺ ἐξετάζουμε μὲ τὰ συμμετρικὰ κλωνάρια καὶ ἰδίως μὲ τὴν ἄρθρωσή τους.

Σὲ μιὰν ἄλλη τυπολογικὴ ἐξέλιξη τὰ συμμετρικὰ κλωνάρια ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὴν κλιμακωτὴ βάση, ποὺ ἐπάνω της στηρίζεται ὁ Σταυρός, ἄλλο-

εῖναι οἱ σταυροὶ ποὺ στολίζουν τὸν ἄξονα σὲ ομάδα ὑπερθύρων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας ποὺ μελέτησε ἡ Μαρία Σκλάβου - Μαυροειδῆ, καὶ ποὺ χρονολογεῖ στὸ 10ο αἰώνα. Οἱ σταυροὶ αὐτοί, ἄσχετα ἀπὸ τὴ μορφολογία τους καὶ τὴ συνοδεία τους, ἐλεύθεροι (ὄχι κάτω ἀπὸ ἀψίδες) ἄλλοτε διχάζονται στὴ βάση τους καὶ καταλήγουν σὲ κισσοφύλλα (ὅπως στὸ T 185) ἢ σὲ κομψότατα κλωνάρια ἀκάνθων ποὺ ἐλεύθερα καὶ ἀνάερα ἐξελασσονται δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ (ὅπως στὸ T 450 καὶ T 209) ἢ δημιουργοῦν μιὰ προδρομικὴ μορφή συχνὴν μεταγενέστερων παραδειγμάτων, ὅπου μὲ ὑπερβολικὰ διακοσμητικὴ διάθεση καὶ πληθὸς συστροφῆς καὶ περιελίξεις γεμίζουν τὰ χαμηλὰ διάχωρα· ἀλλὰ καὶ τὰ ἄνω, πληροῦνται μὲ ἄλλα ἀνθέμια ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὰ ἀνώτερα ἀκραῖα σημεῖα τοῦ τετραγώνου στὸ ὁποῖο ἐγγράφεται ἡ σύνθεση (ὅπως στὸ T 979). (Μαρία Σκλάβου - Μαυροειδῆ, Ὁμάδα ὑπερθύρων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. ΙΑ', 1982-83, σ. 103, εἰκ. 7, σ. 104, εἰκ. 9, εἰκ. 10, σ. 105, εἰκ. 11, σ. 107). Στὸν τύπο αὐτὸ ἀνήκει καὶ ὁ πρῶτος ἀριστερὰ σταυρός, κάτω ἀπὸ τόξο, σαρκοφάγου τῆς κρύπτης τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, ποὺ παλιότερα ὁ Γ. καὶ ἡ Μαρία Σωτηρίου ('Η βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, πίν. 58β) χρονολόγησαν στὸ 10ο-11ο αἰώνα (δ.π., σ. 184), καὶ πρόσφατα ὁ Θεοχ. Παζαράς (δ.π., πίν. 24, σ. 224) μὲ ἐπιφύλαξη στὸν 11ο αἰώνα. Τὴν ἴδια ἐποχὴ χρονολογοῦνται παρόμοιοι σταυροὶ μέσα σὲ τόξα σὲ ἀνάγλυφα ἐντοιχισμένα στὸν Ἅγιον Σάββα μεσημβρινὰ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ ('Αναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Γ', 1937, σ. 144, εἰκ. 188), καὶ ἄλλοι ἐντοιχισμένοι στὸ τζαμί τοῦ Σταροπάζκαρου στὴ Ρωμαϊκὴ Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν ('Αναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Γ', 1937, σ. 204, εἰκ. 13, σ. 205, σ. 206). Ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ φυλλοφόρου σταυροῦ συνεχίζεται ὅλον τὸν 11ο αἰώνα, ὅπως στὸ παράδειγμα σαρκοφάγου στὴν Ἁγία Τριάδα τοῦ Κριεζώτη ('Αναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ Ἀγία Τριάδα τοῦ Κριεζώτη, Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε', 1939-40, σ. 5, εἰκ. 3, σ. 14, 15), ἢ σὲ ἀνάγλυφα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας (ἁ.δ. εὐρετ.: 162, 202, 343, 905, 909, 1038, 1159, 1248, 1336, 1420, 1452, 1455, 1647)· ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς, ἐπίσης, βρίσκονται ἐντοιχισμένοι στὴ Γοργοειπήκοο τῶν Ἀθηνῶν (Κ. Michael - A. Struck, δ.π., Ath. Mitt., XXXI, 1906, εἰκ. 5, 10). Ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα θεωροῦμε τοὺς σταυροὺς ποὺ κοσμοῦν, σὲ δευτέρη χρῆση, τὸ θωράκιο τῆς φιάλης τῆς Ἱ. Μ. Μεγίστης Λαύρας (Θεοχ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 14β). Στὴν κομηνήναι ἐποχὴ τοποθετεῖ ὁ Ἅναστ. Κ. Ὁρλάνδος τὰ ἀνάγλυφα μὲ φυλλοφόρους σταυροὺς, τοῦ ἴδιου τύπου ποὺ ἐξετάζουμε, ποὺ βρίσκονται ἐντοιχισμένα τὸ ἓνα σὲ σπίτι τῆς ὁδοῦ Κάδμου στὴν Ἀθήνα (Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε', 1939-40, σ. 143, εἰκ. 25) καὶ τὸ ἄλλο στὸ νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς Λαύρας τοῦ ὁσίου Μελετίου (Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε', 1939-40, σ. 71, εἰκ. 22, σ. 106). Στὴν ἴδια ἐποχὴ τοποθετεῖ παρόμοιο ἀκριβὲς ἀνάγλυφο σταυρὸ κάτω ἀπὸ τόξο ποὺ τὸ στηρίζουν δίδυμα κτόνια μὲ ἄμμα τοῦ Ἡρακλέους, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὰ προηγούμενα δύο παραδείγματα, στὸν Ὅσιο Λουκᾶ ἢ Λασκ. Φιλίππιδου - Μπουρά («Ὁ ἐξωνάρθηκας τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος», Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. ΣΤ', 1970-72, πίν. 14, 1, σ. 24). Στὸν ἴδιο τύπο ἀνήκουν καὶ δύο σταυροὶ ποὺ ὁ Θεοχ. Παζαράς χρονολογεῖ τὸν 11ο-12ο αἰώνα, τοῦ Μουσείου τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου (Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν.

τε από το σημείο της στηρίξεως¹ και άλλοτε από τα σκαλοπάτια της βαθμιδωτής βάσεως². Όπως αναφέραμε και στα προηγούμενα, το φυτόμα των

79α, σ. 233, πίν. 78β, σ. 233). Τόν τύπο όμως αυτό του φυλλοφόρου σταυρού συναντούμε σε πολλά παραδείγματα και σε ανάγλυφα του καθολικού του Όσιου Λουκά (Schultz-Barnsley, *The Monastery of Saint Luke of Stiris*, πίν. 23, 27, 29), που γενικά έχει γίνει αποδεκτή ή χρονολόγησή του στο 1011 (André Grabar, *La décoration architecturale de l'église de la Vierge à Saint-Luc en Phocide, et les débuts des influences islamiques sur l'art byzantin de Grèce*, «Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes Rendus des séances de l'année 1971», Paris, σ. 16. M. Chatzidakis, *A propos de la date et du fondateur de Saint-Luc*, «Cahiers Archéologiques», XIX, Paris 1969, σ. 127-150, του ίδιου, *Précisions sur le fondateur de Saint-Luc*, «Cahiers Archéologiques» XXII, Paris 1972, σ. 87, 88, του ίδιου, *Περὶ μονῆς Όσιου Λουκά νεώτερα*, «Ελληνικά», 25 1972, σ. 300). Στόν 11ο αἰώνα ἀνήκει σταυρός του τύπου αὐτοῦ, κάτω ἀπὸ τόξα, σὲ σαρκοφάγο στόν Ἅγιο Νικόλαο Πορταριάς (Θεοχ. Παζαράς, δ.π., πίν. 32α). Σὲ ἓνα θραῦσμα σαρκοφάγου τοῦ Μουσείου τῆς Κορίνθου (AM 347) ποὺ δημοσιεύει ὁ Θεοχ. Παζαράς καὶ ποὺ χρονολογεῖ στόν 11ο-12ο αἰώνα (δ.π., σ. 83, σ. 233, πίν. 60β) βλέπουμε νὰ ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ, κάτω ἀπὸ τόξο ποὺ τὸ στηρίζουν ἀριστερὰ ἓνα μονὸ κολονάκι καὶ δεξιὰ δίδυμα μὲ ἅμμα τοῦ Ἑρακλέους», πλούσιες καὶ χυμώδεις κλιματίδες, ὅπως καὶ τὸ γνωστὸ στὴν ἐξωτερικὴ δυτικὴ ὄψη τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Καισαριανῆς, ὅπου ὁ σταυρὸς εἶναι κάτω ἀπὸ τόξο (Μαν. Χατζηδάκης, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, χ. χρον., σ. 112). Σὲ πεσίσκο τέμπλο, ἐπίσης, τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Σωτήρος στὴν Ἀμφίσσα εἰκονίζεται σταυρὸς μὲ διχαλωτὴ οὐρά ποὺ καταλήγει σὲ ἀνθήμα καὶ ποὺ ὁ G. Millet (L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 7) χρονολογεῖται παλιότερα στόν 11ο αἰώνα, ὁ Ἀναστασιος Ὁ ρολάνδος, στίς ἀρχές τοῦ 12ου αἰώνα (Ὁ παρὰ τὴν Ἀμφίσσαν ναὸς τοῦ Σωτήρος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Α', 1935, σ. 192, εἰκ. 9, σ. 194, εἰκ. 11γ, σ. 196) καὶ ὁ Megaw (B.S.A., XXXII, σ. 129) στό πρῶτο τέταρτο τοῦ 12ου αἰώνα. Στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ ἴδιου αἰώνα χρονολογεῖ ἡ Λασκαρίνα Μπούρα ἀνάγλυφο τοῦ Ταξιάρχη Μεσαριάς Ἀνδρου (Architectural sculptures of the Twelfth and the early Thirteenth centuries in Greece, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. Θ', 1977-79, σ. 65, πίν. 22, σ. 67). Γενικότερα γιὰ τὸ συμβολισμό τοῦ θέματος τοῦ φυλλοφόρου σταυροῦ πρβλ. Carl Shepard, *Byzantine Carved Marble slabs*, «Art Bulletin» 51 (1969) 66. Τὸ θέμα πάντως αὐτό, ὅπου φύονται συμμετρικά κλωνάρια ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ, ἐμφανίζεται μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν (Γ. καὶ Μαρία Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, δ.π., σ. 201).

1. Όπως τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ὅπου ὁ σταυρὸς (ποὺ μοιάζει μορφολογικά μὲ αὐτόν τοῦ πρῶτου τόξου τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας) βρίσκεται κάτω ἀπὸ τόξο ποὺ τὸ στηρίζουν δίδυμα κίονα καὶ στηρίζεται σὲ βαθμιδωτὴ βάση (Γ. Σωτηρίου, Ὁδηγὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ἐν Ἀθήναις 1924, σ. 36, εἰκ. 16. Πρβλ. Fulvio Zulia ni, *I marmi di San Marco*, Alto Medioevo 2, Venezia, σ. 174, εἰκ. 11). Ὁ Α. Grabar τὸ χρονολογεῖ στό 13ο αἰώνα (Sculptures Byzantines, II, πίν. LXXXc, σ. 106, No 89). Τὴν ἴδια μορφή σταυροῦ τὴ συναντοῦμε καὶ στὴ συλλογὴ γλυπτῶν ποὺ δημοσίευσε ὁ Ὁρλάνδος τῆς Μενῆς τοῦ Όσιου Μελετίου καὶ ποὺ χρονολογεῖ στό 12ο αἰώνα (Ἀναστ. Κ. Ὁ ρολάνδος, δ.π., Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε', 1939, 4ο, σ. 98, σ. 100, εἰκ. 47, σ. 105, εἰκ. 52).

2. Όπως στόν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Αἰδίδας (Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. Δ', 1964-65, πίν. 45, 3), τῆς σαρκοφάγου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὅπου ἀπὸ τὴν βάση τοῦ διπλοῦ σταυροῦ φυτρώνουν τὰ κλωνάρια καὶ ποὺ ὁ σταυρὸς βρίσκεται κάτω ἀπὸ τόξο ποὺ τὸ στηρίζουν δίδυμα

βλαστῶν κάπου κάτω ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ εἶναι πολὺ παλιό, ἴσως ἀκόμα καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν εἰκονομαχία, ὅπως βλέπουμε σὲ ἀνάγλυφη πλάκα (σὲ δευτέρα χρήση) ποὺ σήμερα ἐκτίθεται σὲ πρόσκτισμα τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φιλιππῶν, ὅπου ἐκεῖ τὰ φυτὰ ἀναδιπλώνονται γιγαντιαῖα καὶ περιβάλλουν τὸ μικρὸ πιά σὲ μέγεθος σταυροῦ γιὰ νὰ τὸν προστατεύσουν (εἰκ. 12, πίν.

Εἰκ. 12. Ἀνάγλυφος σταυρὸς σὲ θωράκιο τῆς βασιλικῆς Β στοὺς Φιλιππούς.

8,β). Ἀντίστοιχο ἀλλὰ μεταγενέστερο εἶναι τὸ παράδειγμα τῆς σαρκοφάγου στὸ Βατοπέδι¹ (πίν. 5,α) καὶ βέβαια οἱ σταυροὶ τοῦ εἰκονοστασίου τῆς Σκριποῦς ποὺ ἀναφέραμε (πίν. 8,α). Ἄν πλησιάσουμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ τοὺς βλαστοὺς τοῦ δευτέρου διάχωρου τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας, ποὺ φυτρώνουν ἀπὸ τὸν ἄξονα, κάτω ἀπὸ τὴν ἀπόληξη τῆς κάτω κεραίας τοῦ σταυροῦ, παρατηροῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ δύο κλώνους λεπτοὺς ποὺ μὲ μιὰ κομπή καμπύλη σὲ ἐλαφρότατο σχῆμα ~ στρέφονται συμμετρικὰ καὶ στὴν ἄκρη τους μόνο, στὴν κορυφὴ σὰν φούντα, ξεδιπλώνονται τὰ χυμώδη βλαστάρια τους, σὰν ἀνθέμια μὲ ἐναλλὰξ καμπύλα καὶ σπαθωτὰ φύλλα (πίν. 3). Μεγάλες ὁμοιότητες παρουσιάζει ὁ πλάσμος τοῦ ἀναγλύφου τοῦ φυλλώματός μας μὲ ἀντίστοιχους βλαστοὺς ποὺ σώθηκαν, χάρις σὲ μιὰ παράξενη συγκυρία, σὲ δύο

κίονια μὲ «ἄμμα Ἡρακλέους» (Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, πίν. 58α, σ. 183) καὶ σὲ θραῦσμα θωρακίου ἀπὸ τὴ Ροτόντα (ΑΓ 237+247) (Θεοχ. Παζαρᾶς, δ.π., πίν. 76α, σ. 233) τοῦ 11ου-12ου αἰ. Στὸν Ὅσιο Λουκᾶ Εὐβοίας (1010) στὸ Ἀλιβέρι εἰκονίζεται σταυρὸς κάτω ἀπὸ τόξο ποὺ τὸ στηρίζουν τὰ γνωστὰ δίδυμα κίονια μὲ «ἄμμα Ἡρακλέους» (Α. Gr̄bar, Sculptures Byzantines, II, Pl. Pl. XXVIII d, σ. 60). Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα ὑπάρχει στὸ προαύλιο τῆς Μονῆς τῶν Βλατάδων τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ σαρκοφάγο.

1. Otto Feld, δ.π., R.Q. (1970) 165.

θραύσματα θωρακίων τέμπλων, τὸ ἓνα στὴ Βενετία καὶ τὸ ἄλλο στὴν Ἀχρίδα. Καὶ τὰ δύο διασώζουν, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς βλαστοὺς ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν, καὶ τὸ κάτω μέρος τῆς οὐρῆς ἀπὸ τὰ δύο παγώνια ποὺ θὰ κοσμοῦσαν συμμετρικὰ τὴν κεντρικὴ ἀξονικὴ παράσταση.

Στὸ ἀνάγλυφο τῆς Ἀγ. Ἀπολλωνίας, ἀνατολικῆς προελεύσεως, τοῦ 11ου-12ου αἰώνα, τῆς Βενετίας¹, τὸ φύλλωμα, ἄρκετὰ στυλιζαρισμένο, ἔχει κάποιες ὁμοιότητες μὲ γνωστὰ ἀνατολίζοντα ἀνθέμια ποὺ σώζονται στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τοῦ Λιβὸς (Fener Issa) στὴν Κωνσταντινούπολη (908 μ.Χ.)². Μὲ τὴν τεχνικὴ καὶ τὴ σχηματοποίηση τοῦ ἀνθεμίου ποὺ προαναφέραμε μοιάζει καὶ ἀνθέμιο ποὺ κοσμεῖ τὶς γωνίες λεβητόμορφου κιονόκρανου ποὺ βρέθηκε στὴ Σεβάστεια τῆς Φρυγίας καὶ ποὺ ὁ Grabar χρονολογεῖ στὰ τέλη τοῦ 11ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰώνα³. Ἡ χάραξη καὶ ὁ πλασμὸς τῶν φύλλων τοῦ ἀνθεμίου αὐτοῦ μοιάζει πολὺ μὲ τὶς προθέσεις τοῦ γλύπτη ποὺ ἐσκάλισε τὸ ἀνάγλυφο τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας.

Τὸ ἄλλο τεμάχιο, ἀπὸ θωράκιο τέμπλου ἐπίσης, ποὺ σώζεται στὸ ναὸ τῆς Ἀγίας Σοφίας στὴν Ἀχρίδα, ἔχει ἄρκετὲς ὁμοιότητες μὲ τὸν πλασμὸ τοῦ δικοῦ μας, καὶ ὁ A. Grabar τὸ χρονολογεῖ, ὅπως καὶ τὸ ναὸ ἄλλωστε, στὸν 11ο αἰώνα (1025)⁴.

Παραφερὴ πλασμὸ, ἐπίσης, ἔχουν καὶ τὰ φυλλώματα ποὺ φύονται συμμετρικὰ ἀπὸ σταυρὸ πλεξιδωτὸ (ποὺ σχηματίζεται μὲ πολλαπλὸ πλοχμὸ) τοῦ Μουσείου τῆς Σμύρνης καὶ ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Ὀρλάνδο στὰ τέλη τοῦ 11ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰώνα⁵.

Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς μορφολογίας καὶ τοῦ πλασμοῦ τοῦ ἀναγλύφου ἡ σαρκοφάγος τῆς Ζίχνας παρουσιάζει ἄρκετὲς συγγένειες μὲ μιὰ σειρὰ ἀνάγλυφα ποὺ εἴτε ἐξετάσαμε στὰ προηγούμενα ἀπὸ τυπολογικὴ ἄποψη εἴτε θὰ ἐξετάσουμε τώρα γιὰ πρώτη φορά. Ἔτσι ἐπαναλαμβάνουμε καὶ ἐδῶ τὶς ὁμοιότητες ποὺ ὑπάρχουν μὲ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Μουσείου τῆς Χίου, ὅπου, σὲ σταυροὺς ἐπάνω σὲ βάσεις, κάτω ἀπὸ ἀψίδες ποὺ στηρίζονται σὲ δίδυμα κιόνια ἐπάνω σὲ διπλὲς βάσεις, ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση τῶν κιόνων μὲ διαγώνια

1. Fulvio Zuliani, I marmi di San Marco. Alto Medioevo 2, Venezia, σ. 178, εἰκ. LXIX: Venezia - Chiostro di S. Apollonia Frammentario di Pluteo, σ. 162, ὕψος. 13.

2. Theodore Makridy-Arthur H. S. Megaw, Cyril Mango and Ernest J. W. Hawkins, The Monastery of Lips (Feneri Isa Camii) at Istanbul, D.O.P. 19 (1964) εἰκ. 43, 44. A. Grabar, Sculptures byzantines de Constantinople, I, IVe-Xe siècle), Paris 1963, πίν. XLVII 5.

3. André Grabar, Sculptures byzantines, II, Paris 1976, πίν. Ve καὶ σ. 41: Eglise de Serçikler.

4. A. Grabar, ὅ.π., πίν. XLIII, no 69, σ. 71.

5. Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος, Χριστιανικὰ γλυπτὰ τοῦ Μουσείου Σμύρνης, A.B.M.E. Γ' (1937) εἰκ. 24, σ. 148-152, καὶ André Grabar, ὅ.π., πίν. XIVa, σ. 48.

κατεύθυνση δύο δενδρύλλια, σάν κυπαρίσσια¹. Τὴν ἴδια κατεύθυνση, ὅπως εἶδαμε, ἔχουν καὶ τὰ κυπαρίσσια ποὺ στρέφονται ξεκινώντας ἀπὸ τὶς βάσεις τῶν κινόνων ποὺ στηρίζουν τὰ ἀνεξάρτητα τόξα καὶ στρέφονται πρὸς τὸ κέντρο τῶν πελεκημένων σήμερα σταυρῶν στὴ σαρκοφάγο ἀπὸ τὸ Λουτρό τῆς Ἀλεξανδρουπόλεως, τὸ παλιὸ Ladža Kōj, ἡ ὁποία βρίσκεται σήμερα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας καὶ εἶναι χρονολογημένη ἀπὸ ἐπιγραφὴ τὸ 1069². Τὴν ἴδια κατεύθυνση ἔχουν καὶ τὰ φύλλα ποὺ ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση τῶν κιονίσκων καὶ τὰ κιονόκρανα σαρκοφάγου στὸ μητροπολιτικὸ ναὸ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων στὶς Σέρρες, καὶ κατευθύνονται στὰ σημεῖα τομῆς τῶν στελεχῶν τοῦ σταυροῦ³. Τὸ θραῦσμα αὐτὸ τῆς σαρκοφάγου ὁ Α. Grabar χρονολογεῖ τὸν 11ο αἰῶνα⁴. Ἡ αἰτιολογία ποὺ ὁ Grabar τοποθετεῖ τὸ θραῦσμα τοῦ θωρακίου τῆς σαρκοφάγου αὐτῆς, ποὺ φυλάσσεται στὴ Μητρόπολη τῶν Σερρών, στὸν 11ο αἰῶνα εἶναι οἱ ὁμοιοτήτες τῆς μὲ τὶς δύο γνωστὲς πριγκιπικὲς σαρκοφάγους ποὺ σώζονται στὸ ναὸ τῆς Ἀγίας Σοφίας στὸ Κίεβο, καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀνήκουν στὸν αἰῶνα αὐτό⁵. Ἡ ὁμοιότητα τοῦ πλασμοῦ τῶν ἀναγλύφων εἶναι πραγματικὰ ὀλοφάνερη ἰδίως μὲ ἐκείνων τῆς σαρκοφάγου τοῦ Yaroslav⁶.

Τὰ κυπαρίσσια τῆς σαρκοφάγου τῆς Μητροπόλεως τῶν Σερρῶν πραγματικὰ ἐμφανίζουν ὁμοιότητες μὲ τὰ ἀντίστοιχα τῆς δικῆς μας, ἀλλὰ καὶ τὰ ἄλλα φυλλώματά τῆς μοιάζουν ὥς πρὸς τὸ πλάσιμο μὲ τὰ ἀντίστοιχα ποὺ κοσμοῦν τὰ κατώτερα διάχωρα τοῦ σταυροῦ κάτω ἀπὸ τὸ δεῦτερο τόξο τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας. Τὴ σαρκοφάγο αὐτὴ (ἀρ. εὐρ. 17) ὁ Θεοχ. Παζαράς χρονολογεῖ, σὲ πρόσφατη μελέτη του⁷, στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 11ου αἰῶνα. Στὸν 11ο αἰῶνα τὸ ἓνα ἢ στὴ μέσα τοῦ ἰδιοῦ αἰῶνα τὸ ἄλλο χρονολογοῦνται καὶ δύο θραύσματα σαρκοφάγων ἐπίσης ἀπὸ τὶς Σέρρες καὶ ἔχει αὐτὸ γιὰ μᾶς κάποια σημασία. Πρόκειται γιὰ ἓνα θραῦσμα (ΓΣ 279) ποὺ φυλάσσεται στὸ Μπεζεστένι τῶν Σερρῶν ὅπου ὁ πλασμοὺς τοῦ ἀναγλύφου τῶν φυτῶν (καὶ τῶν ροδάκων) ποὺ κοσμοῦν τοὺς κάτω ἀπὸ τόξα σταυροὺς παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τὸ δικὸ μας⁸, ὅπως καὶ τὰ δύο κυπαρίσσια ποὺ εἰκονίζονται συμμε-

1. A. Orlandos, *Monuments byzantins de Chios*, Athènes 1930, Pl. 7.

2. St. Masljev, *Byzantinische Sarkophagplatte aus Ladža Kōj*, BZ 51 (1958) 113. Otto Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, R.Q. (1970) 163, πίν. 66.

3. Ἀνασ. Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Ε' (1939-40) 163, εἰκ. 8.

4. A. Grabar, δ.π., πίν. XXXVIII, σ. 69.

5. A. Grabar, δ.π., σ. 6: «Le décor de ce sarcophage et la technique des reliefs rappellent ceux des sarcophages princiers de Kiev, qui sont du XIe siècle».

6. Olexa Powstenko, *The Cathedral of St Sophia in Kiev*, «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.» III-IV (1954) δ.π.

7. Θεοχ. Παζαράς, Ἀναγλύφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 71, σ. 94, σ. 225.

8. Θεοχ. Παζαράς, δ.π., πίν. 6α, σ. 226.

τρικά στο σταυρό σε άλλη λάρνακα που τη μελετήσαμε παλιά στο προαύλιο του ναού των Ἀγίων Θεοδώρων και σήμερα εκτίθεται στο Μπεζεστένι των Σερρών¹ (πίν. 10α).

Ὁμοιότητες παρουσιάζει τὸ ἀνάγλυφο λάρνακας (ΑΓ 274) τῆς Συλλογῆς τῆς Ροτόντας με κυπαρίσσια που φυτρώνουν ἀπὸ τὴ βαθμιδωτὴ βάση διπλοῦ σταυροῦ με ὅμοια μορφολογία με τὸ δικό μας, αὐτὸν που βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ δεύτερο τόξο, καὶ ὁ Παζαράς χρονολογεῖ τελικὰ στὸν 11ο-12ο αἰώνα² (πίν. 10β, εἰκ. 13). Στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο τοποθετεῖ ὁ Παζαράς

Εἰκ. 13. Σχέδιο θραύσματος σαρκοφάγου τῆς Συλλογῆς τῆς Ροτόντας (ἀρ. εὑρ. ΑΓ 274).

καὶ τὴ σαρκοφάγο τῶν τούρκικων λουτρῶν τῆς Βέροιας³ στὴν ὁποία τὰ κυπαρίσσια πραγματικὰ ἐδῶ φυτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸ κεντρικὸ στέλεχος ἐνὸς ἐνιαίου δένδρου, ἀλλὰ καὶ ὁ πλασμὸς τῶν κληματίδων που κοσμοῦν τὰ ἄλλα διάχωρα μοιάζει ἀρκετὰ με τὰ δικά μας⁴. Τὰ φοινικόφυλλα ἢ κυπαρίσσια τῆς δικῆς μας σαρκοφάγου μεσο-

1. Θεοχ. Παζαράς, ὁ.π., πίν. 72, σ. 225.

2. Θεοχ. Παζαράς, «Βυζαντινά» 9 (1977) 83, τοῦ Ἰδίου, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, ὁ.π., πίν. 18, σ. 231.

3. Ὁ.π., πίν. 7β, σ. 231.

4. Πρβλ. καὶ τὰ ἀντίστοιχα ἀνάγλυφα τῶν σπαραγμάτων σαρκοφάγων τοῦ Μουσείου

λαβούν ανάμεσα στη βάση του σταυρού και στο στέλεχός του και ακολουθώντας οριζόντια αλλά αντίθετη κατεύθυνση, συμμετρικά, και μετά σπᾶνε κατά ὀρθή γωνία και στρέφονται πρὸς τὰ ἐπάνω ἔτσι ὥστε ἡ κορφὴ τους νὰ ἐφάπτεται πρὸς τὶς γωνίες τῶν κάτω διαχωρῶν τοῦ σταυροῦ, ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἀντίστοιχη παράσταση στὸ θωράκιο τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου τῆς βασιλικῆς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων στὶς Σέρρες, ποὺ ὁ Ὀρλάνδος ἀποφεύγει νὰ χρονολογήσει. Χρονολογεῖ ὅμως τὸ ναὸ καὶ τὸ γνωστὸ ψηφιδωτὸ τοῦ στὸν 11ο αἰῶνα καὶ τὶς ἐπισκευὲς τῶν τρουλίσκων στὰ παραβήματα τὸν 12ο-13ο αἰῶνα¹.

Θὰ μπορούσαμε ὅμως, θεωρώντας τὸ ἀνάγλυφο τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου σύγχρονο μὲ τὰ μέλη τοῦ εἰκονοστασίου (κιονόκρανα καὶ θωράκια), ὅπως τὰ σχεδίασε ὁ Ὀρλάνδος μὲ βάση τὰ παλιὰ σχέδια τοῦ Chesnay², νὰ τὰ χρονολογήσουμε στὸ 12ο αἰῶνα βασισιμένοι καὶ στὶς ὁμοιότητες τῶν θεμάτων τους μὲ ἀντίστοιχα ἀναγλύφων τοῦ Μουσείου τῆς Σμύρνης³, ἀλλὰ ἰδίως μὲ θωράκιο τέμπλου τῆς μονῆς Πετράκη στὴν Ἀθήνα, τοῦ 11ου-12ου αἰῶνα, ποὺ δημοσίευσε ἡ Μαρία Γ. Σωτηρίου⁴.

Τὸ κιονόκρανο τοῦ τέμπλου τῶν Ἀγίων Θεοδώρων στὶς Σέρρες κοσμεῖται μὲ ἀμπελόφυλλο⁵. Τὸ φύλλο τῆς ἀμπέλου ἐμφανίζεται σὲ βυζαντινὰ γλυπτὰ ἀπὸ παλιά⁶.

τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου (ἀρ. εὐρ. AM 347 καὶ ἀρ. εὐρ. AM 79, AM 80), ποὺ ὁ Θ ε ο χ. Π α ρ ᾱ ς, δ.π., πίν. 60β, 78α, 78β, σ. 233, χρονολογεῖ στὸν 11ο-12ο αἰῶνα.

1. Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὀ ρ λ ᾶ ν δ ο ς, Ἡ Μητρόπολις τῶν Σερρών, Α.Β.Μ.Ε. Ε' (1939-40) 160, εἰκ. 6, σ. 161, εἰκ. 7, σ. 166.

2. «Monuments Piot» X (1904) 134, 135.

3. Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὀ ρ λ ᾶ ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε., τ. Γ', σ. 150-152.

4. Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. Β' (1960-61) 111, 126, πίν. 49, 1. Ἡ διαμόρφωση τῶν γωνιαίων ἀνθεμίων «μὲ ἀνεστραμμένον περικλειόμενον φύλλον εἰς τὴν κορυφήν» παρατηρήσαμε καὶ οὐ ἐπιστόλῳ τῆς βυζαντινῆς συλλογῆς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Σπάρτης, σὲ φωτογραφία τοῦ Περ. Παπαματσηδάκη. Παρόμοια φοινικόφυλλα εἰκονίζονται, ὅπως εἶδαμε, καὶ σὲ προστόμιο τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ποὺ ὁ Ὀρλάνδος χρονολογεῖ στὸ 12ο-13ο αἰῶνα. Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὀ ρ λ ᾶ ν δ ο ς, Προστόμιον τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, Α.Δ. 9 (1924-25) 188, εἰκ. 1, σ. 191.

5. Α.Δ. 27 (1927) Μέρους Β', 2, Χρονικά, πίν. 519.

6. Ὅπως κιονόκρανα τοῦ Μουσείου τῆς Ρόδου ποὺ ὁ Ἀναστ. Ὀρλάνδος χρονολογεῖ «μεταξὺ τοῦ 6ου καὶ 8ου αἰῶνος», Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὀ ρ λ ᾶ ν δ ο ς, Παλαιοχριστιανικά λείψανα τῆς Ρόδου, Α.Β.Μ.Ε. ΣΤ' (1948) 10, εἰκ. 5. Πρβλ. Ernst S. W. H a w k i n s, Plaster and Stucco cornices in Hagia Sophia - Istanbul, «Actes du XIIe Congrès International d'Études byzantines», III, Beograd 1964, 131-135, fig. 5, Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Παλαιοχριστιανικά καὶ βυζαντινὰ κιονόκρανα μετὰ φύλλων ἀμπέλου, Ε.Ε.Β.Σ. ΙΑ' (1935) 449-457, Urs P e s c h l o w, Byzantinische Plastik in Didyma, «Istanbuler Mitteilungen» 25 (1975) (κιονόκρ. τῆς Μ. Παντοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως), πίν. 40, 4, σ. 217, τοῦ 11ου-12ου αἰῶνα, σ. 219, ὑποσ. 30. Πρβλ. καὶ κιονόκρανο μὲ φύλλο ἀμπέλου στὴν Ἁγία Τράπεζα τοῦ κα-

Ἀναμφισβήτητα καὶ τὰ κιονόκρανα τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου τῆς βασιλικῆς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων Σερρών, ποὺ δημοσίευσε ὁ Ἀναστ. Ὁρλάνδος¹, καὶ τὸ θωράκιο τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου τῆς ἴδιας Μητροπόλεως² καὶ ἡ σαρκοφάγος ποὺ περιγράψαμε ἀνήκουν στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο μὲ τὸ θωράκιο τῆς Ζίχνας, καὶ βέβαια τὰ ἄλλα γλυπτὰ τῆς συλλογῆς τῆς ἴδιας ἐκκλησίας, ὅπως ὁ σταυρὸς ποὺ σχηματίζεται μὲ πλοχμὸ σὲ θωράκιο³ (πίν. 11). Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνήκει καὶ ἡ πλάκα σαρκοφάγου ἐντοιχισμένη σὲ ὕψος 3,80 μ., ἀνάμεσα στὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ καὶ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Πορταριάς (πίν. 12).

Στὸ 12ο αἰώνα ἔχει χρονολογηθεῖ καὶ σταυρὸς ποὺ τὸ κάθετο στέλεχος του διχάζεται καὶ ἀπολήγει συμμετρικὰ σὲ βλαστοὺς μὲ διπλὸ περιθώριο καὶ χιαστὶ δέσιμο στὸ κέντρο, κάτω ἀπὸ τὸ ὅσο ποὺ τὸ στηρίζουν κίονια μὲ κόμβο. Μόνο ποὺ οἱ ἄκρες τῶν κεραιῶν του καμπυλώνονται ἀντίστροφα γιὰ νὰ υποδεχθοῦν σφαῖρες⁴.

Στὸ θωράκιο τῆς Ζίχνας, ἐνῶ δὲν θὰ εἶχε νὰ ἐντοπίσει κανεὶς πλαστικὰ στοιχεῖα ποὺ νὰ τὸ πλησιάζουν μὲ τὰ γλυπτὰ τοῦ προσκυνηταρίου τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονος στὸ Νέρεζι (1146), ἀντίθετα παρατηροῦνται ὁμοιότητες μὲ τὸ γλυπτὸ διάκοσμο τῶν θωρακίων τοῦ τέμπλου τοῦ ἴδιου ναοῦ⁵, ὅπου καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς χαράξεως τῶν ροδάκων πλησιάζει μὲ τὴν κομπὴ κλίση τῶν φοινικόφυλλων ποὺ εἰκονίζονται στὰ διάχωρα τῶν θωρακίων τοῦ εἰκονοστασίου, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ μορφολογία τοῦ σταυροῦ μὲ τὸς συμμετρικοὺς βλαστοὺς, τοῦ διπλοῦ σταυροῦ ποὺ εἰκονίζεται σὲ ἄλλο θωράκιο τοῦ ἴδιου εἰκονοστασίου στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα. Οἱ ὁμοιότητες αὐτὲς ἀποτελοῦν ἓνα ἔσχατο ὄριο γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ θωρακίου τῆς Ζίχνας, ἀπὸ τίς ὁποῖες θεωροῦμε ὅτι ἀπέχει ἀρκετὰ.

Ἰδιαίτερα ἐντονα ἐπισημαίνονται οἱ διαφορὲς σὲ σύγκρισή καὶ μὲ ἄλλα χαρακτηριστικὰ ἔργα τῶν μέσων τοῦ 12ου αἰώνα, μὲ ἀσφάλεια χρονολογη-

θολικοῦ τῆς Λαύρας τοῦ Ὁσίου Μελετίου. Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Ε' (1939-40) 75, εἰκ. 25, σ. 76 (11ος-12ος αἰ.). Ἀμπελόφυλλα κοσμοῦν ἐπίσης κιονόκρανα τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Μάρκου τῆς Βενετίας (Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, τ. Α', Ἀθῆναι 1952, σ. 333, εἰκ. 291), καθὼς καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (Propyläen Kunstgeschichte Band 3. Byzans und der Christliche Osten. Berlin 1968, εἰκ. 115).

1. Α.Β.Μ.Ε., Ε' (1939-40) 163, εἰκ. 8.

2. Ὁ.π., 160, εἰκ. 6, σ. 161, εἰκ. 7.

3. Πρβλ. καὶ ἀντίστοιχο σταυρὸ μὲ πλοχμὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Σπάρτης.

4. Α. Φιλίπιδου-Μποῦρα, Ὁ ἐξωνάρθηκας τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδος, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδ. Δ', τ. ΣΤ', 1970-72, 24, πίν. 14, 1.

5. Α. Grabar, Sculptures byzantines, II, πίν. LXXVIIIa, b.

μένων, όπως ο Ταξιάρχης της Μεσαριάς στην Άνδρο (1158), ιδιαίτερα στον πλασμό των βλαστών, με τη σχεδίαση και τη μορφολογία τους¹, αλλά και με το γλυπτό επιστύλιο εικονοστασίου του Ταξιάρχη της Μελίδας στην Άνδρο, με τη σαρκοφάγο της Άγοράς των Άθηνων², αλλά και με άλλο ανάγλυφο, της ίδιας περιόδου, από την Άρτα³.

Περισσότερο απομακρυνόμαστε από παραδείγματα με ασφάλεια χρονολογημένα στο τέλος του 12ου ή τις αρχές του 13ου αιώνα, όπως με το επιστύλιο που προέρχεται από το καθολικό του Αγίου Ιωάννη του Κυνηγού των Φιλοσόφων⁴ του 1205 (ΣΤΨΠ=6713=1205)⁵. Έδω μπορούμε εύκολα να διαφοροποιήσουμε και να κατανοήσουμε την επιπεδικότητα του ανάγλυφου της σαρκοφάγου της Ζίχνας, χαρακτηριστικό αρχαικότητας μπροστά στο χυμώδες ανάγλυφο του επιστυλίου της μονής των Φιλοσόφων του Ύμνητου, του 1205, αλλά και από την πλαστικότητα του επιστυλίου του Ταξιάρχη της Μεσαριάς, του 1158, όπως και από την ομάδα των γλυπτών του 12ου αιώνα που και ο Α. Grabar και η Λασκαρίνα Μπούρα θεωρούν πολύ συγγενικά (ομάδα γλυπτών Όσιου Μελετίου⁶, του κατεδαφισμένου ναού του Αγίου Ιωάννη του Μαγκούτη που συνήθως χρονολογείται τον 9ο αιώνα και που ο Α. Grabar⁷ χρονολογεί όρθα στο 12ο-13ο και που αναμφισβήτητα μοιάζουν με εκείνα του θωρακίου με το σταυρό, με πλοχμό, της Συλλογής της Μητροπόλεως των Σερρών (πίν. 11), αλλά και με τη γνωστή σαρκοφάγο της Άγοράς των Άθηνων που δημοσίευσε η Alison Frantz και που ο Grabar⁸ θεωρεί ότι βρίσκεται χρονολογικά πολύ κοντά με τα ανάγλυφα του προσκυνηταρίου του Αγίου Παντελεήμονα του Νέρεζι⁹, στα μέσα δηλαδή του 12ου αιώνα). Τα ίδια έχουμε να παρατηρήσουμε και για την ομάδα των γνωστών ανάγλυφων, στα όποια σποραδικά αναφερθήκαμε, που βρίσκονται έντοιχισμένα στις όψεις του ναού της Γοργοεπηκόου στην Άθήνα¹⁰ και τα όποια ο Α.

1. Στο επιστύλιο του Ταξιάρχη της Μεσαριάς υπάρχουν και οι δύο μορφές σταυρών που μάς ενδιαφέρουν, που όμως, στην Άνδρο, έχουν τελείως διαφορετικό ανάγλυφο, που φθάνει στο έπακρο της πλαστικότητας και του έγκλυφου, Laskarina Bouras, Architectural sculptures of the Twelfth and the early Thirteenth centuries in Greece, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', Θ' (1977-79, πίν. 21-23, εικ. 2-5).

2. Ό.π., πίν. 24, εικ. 8.

3. Ό.π., σ. 24.

4. Λασκαρίνα Μπούρα, ό.π., Δ.Χ.Α.Ε., περίοδ. Δ', Θ' (1977-79) πίν. 25, εικ. 10.

5. Α. Grabar, ό.π., πίν. LXXXIe, σ. 111.

6. Α. Grabar, ό.π., σ. 112.

7. Ό.π., πίν. LXXX, σ. 107.

8. Ό.π., πίν. LXXIXb, σ. 105.

9. Α. Grabar, ό.π., πίν. LXXVII.

10. P. Steiner, Antike Skulpturen an der Panagia Gorgoepikoos zu Athen, «Ath. Mitteilungen» XXXI (1906) 325-341.

συνθήκη της Σουλτάνας Η.

Τὸ ἀριστερὸν τμήμα τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας.

Τὸ δεξιὸν τμήμα τῆς σκαφοειδοῦς τῆς Ζίχρας.

Λεπτομέρεια τοῦ ἀναγλύφου πρὸ βορέθγης στὴν Ἁγία Σοφία τῆς Θεσσαλονίκης
Συλλογὴ Ροτόντας (ἰδ. ἐξέτ. ΑΓ' 236).

α. Ἡ σαρκοφάγος τῶν κτητόρων στὸ καθολικὸ τῆς Ἱ. Μ. Βατοπεδίου
στὸ Ἅγιο Ὄρος.

β. Ὁ κόμβος ὁ λεγόμενος «ἄμμα τοῦ Ἡρακλέους».

Τὸ «ἄμμα τοῦ Ἡρακλέους» σὲ χρυσὰ κοσμήματα ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς
τοῦ Μουσείου Μπενάκη.

α. Ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στὸν Ἅγιο Ἐλευθέριο (Γοργοεπήκοο).

β. Θωράκιο ἐντοιχισμένο στὴ Β πλευρὰ τῆς Ἐπισκοπῆς Βόλου.

α. Λεπτομέρεια επιστυλίου τοῦ τέμπλου τοῦ Ναοῦ τῆς Παναγίας (Σκριποῦ), ἐντοιχισμένο στήν ὄψη τοῦ ναοῦ.

β. Θραῦσμα θωρακίου (;) ἢ σαρκοφάγου σὲ νότιο πρόσκτισμα τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φιλίππων.

Θωράκιο ἐντοιχισμένο στὴν Α ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ τοῦ καθολικοῦ
τῆς Μονῆς τοῦ Σωτήρος Γαλαξειδίου.

α. Λάβνακα στο προαύλιο τῆς βασιλικῆς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων (Μητροπόλεως) στὶς Σέρρες (σήμερα στὸ Μπεζεστένι).

β. Σαρκοφάγος τῆς Συλλογῆς Ροτόντας (ἀρ. ἐδρετ. ΑΓ 274).

Θωράκιο τῆς Συλλογῆς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων (Μητροπόλεως) Σερρών.

Θραῦσμα σαρκοφάγου ἐντοιχισμένης στὴν Α πλευρὰ τοῦ ναοῦ
τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Πορταριά τοῦ Πηλίου.

1

2

3

4

Εικ. 14. Θεωρητική τυπολογική κατάταξη
δύσων σαρκοφάγων με κιονοστοιχίες.

Grabar χρονολογεί γύρω στο 1200¹.

Τελειώνοντας αναφέρουμε ότι η σαρκοφάγος της Ζίχνας κατέχει την πρώτη θέση σε μιὰ θεωρητική τυπολογική ανάλυση, όπου το γνωστό θέμα της τοξοστοιχίας αρχίζει από μιὰ γενετική μορφή όπου τὰ τόξα στηρίζονται σε άπλές (μονές) κολόνες (εϊκ. 14,1), συνεχίζεται με την παράθεση, στη σειρά, του γνωστού θέματος του θριαμβευτικού τόξου (εϊκ. 14,2)², που εξελίσσεται σε κιονοστοιχία όπου τὰ τόξα στηρίζονται σε δίδυμα κίονια (εϊκ. 14,3) και καταλήγει στο γνωστό και αγαπητό θέμα της κιονοστοιχίας όπου οί δίδυμοι κιονίσκοι συνδέονται στενότερα με το γνωστό κόμβο, το μυστηριώδες «άμμα του Ήρακλέους» (εϊκ. 14,4). Οί μορφές αυτές έπιλεκτικά έμφανίζονται στον 11ο αιώνα και συνεχίζουν μέχρι τὰ τέλη του 14ου³.

Κάτω από τὰ τόξα της τοξοστοιχίας φιλοξενούνται, όπως είδαμε, σταυροί κάθε τύπου και μορφής, άπλοί φυλλοφόροι, επάνω σε βαθμιδωτές βάσεις, με ρόδακες ή χωρίς, αλλά και δένδρα, φυτά, κλιματίδες, πλοχμοί, πτηνά μόνα, δίδυμα άντίνωτα ή άντιμέτωπα, ζώα και κάθε λογής συμβολικό θέμα που σχετίζεται με το θάνατο, τον Παράδεισο και τη μέλλουσα ζωή.

Μετά την τυπολογική και μορφολογική ανάλυση που έπιχειρήσαμε θά μπορούσαμε να προτείνουμε ως χρονολογία για τη σαρκοφάγο της Ζίχνας τὰ τελευταία χρόνια του 11ου αιώνα ή τις άρχες του 12ου, χρονολογία που θά πρέπει να αναφέρεται και στα γνωστά γλυπτά που συνδέονται ιδιαίτερα με τον παλιό μητροπολιτικό ναό των Σερρών.

Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

1. André Grabar, *La sculpture byzantine au Moyen-Âge*, «Academie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes rendus des séances de l'année 1971», σ. 749: «De toutes les sculptures ornamentales, dans les églises grecques que je connais, celles des encadrements des portes de la Petite Métropole s'apparentent le plus aux reliefs de Hosios Mélétios, qui remontent à l'époque de la construction de cette église monastique, à la fin du XIIe siècle - début du XIIIe».

2. Πρβλ. πρόχειρα τη σαρκοφάγο του Λουτρού Άλεξανδρουπόλεως (Ladza Kőj), St. Maslėv, δ.π., BZ 51 (1958) 113 κ.έ.

3. Όπως το παράδειγμα της σαρκοφάγου που βρισκόταν άλλοτε στην Άχειροποίητο της Θεσσαλονίκης και σήμερα υπάρχει στο Βυζαντινό Μουσείο της Άθήνας (άρ. ευρετ. 1063/287α, β). Πρβλ. Μαρία Καμπούρη-Βαμβούκου, δ.π., «Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη», Θεσσαλονίκη 1983, σ. 90 κ.έ., σ. 103, σχ. 1, πίν. 1, 2.

SUMMARY

N. K. Moutsopoulos, Parapet of Byzantine sarcophagus from Zichna.

Opposite the naturally fortified Byzantine settlement of Zichna, at a short distance from the remains of the walls, on the east side of the enclosure surrounding the small three aisled, wooden roofed basilica of Aghios Ioannis Prodromos (dating from the late years of the Turkish rule), lies broken the external side of a Byzantine sarcophagus (pl. 1-3). The grey lime-stone marble slab has the following dimensions: $0,90 \times 0,70$ m, 0,07m depth. It is considered a fragment of a parapet with likely dimensions $1,90 \times 0,70$ m (ill. 1). The relief on the surface of the marble slab is low, nevertheless very well designed and executed with great precision. The artist sometimes voluntarily disregards the symmetry, for instance in the foliage which shoots up from the base of the cross (pl. 3).

The theme on the slab is fairly well known: a succession of crosses below arches, supported by delicate columns. The author of the article, having restored in drawing the form of the slab, attempted a comparative examination of the individual elements, such as the archline, the shape of the crosses, the formation of the bases, the foliage, with other corresponding forms of dated reliefs on Byzantine sarcophagi.

The sarcophagus of Zichna occupies the first place in a theoretical typological analysis, where the known theme of the archline begins with a genetic form—the arches supported by single columns (ill. 14,1)—continues with the theme of the triumphal arch represented in a row (ill. 14,2), develops into a colonade—where the arches are supported by twin pillars (ill. 14,3)—and finally comes to the beloved theme of the colonade where the twin pillars are closely connected with the well known knot, the mysterious «knot of Hercules» (ill. 14,4). These forms selectively appear in the 11th C until late in the 14th C. Below the arches there are crosses of various types and shapes: with leaves, simple ones, as well as symbolic trees and plants, vine shoots, braids, birds, single ones, twins, facing towards or away from each other, animals and various symbolic themes related to death, Paradise and future life.

As a result of the typological and morphological analysis, the date of the sarcophagus of Zichna is considered the late 11th or early 12th C, a date which should also be referred to the sculptures related with the old Cathedral of Serres.